

KÜLTÜR BAKANLIĞI/1393

Tanıtma Eserleri/51

ŞANLIURFA SU MİMARİSİ

A. Cihat KÜRKCÜOĞLU

ŞANLIURFA SU MİMARİSİ

**MEHMET HULUSİ ÖCAL KİTAPLIĞINDAN
ŞURAY KÜTÜPHANESİNE
AYRILICAL TARAFINDAN
2017 YILINDA BAĞIŞLANMIŞTIR. No:**

© Kùltür Bakanlığı / ANKARA - 1993

ISBN 975-17-1023-5

Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 30.3.1993 tarih ve 928.2-990 sayılı makam onayınca ikinci defa tıpkıbasım olarak 7.000 adet bastırılmıştır.

Yazır Matbaacılık - İSTANBUL

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI/1393
Tanıtma Eserler Dizisi/51

ŞANLIURFA SU MİMARİSİ

A. Cihat KÜRKÇÜOĞLU

1990'lı yıllar yalnız Türkiye toplumunda değil, tüm dünya coğrafyasında da ilginç oluşumların ve onlara bağlı gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde Bakanlığımın politikasının özünü, demokratikleşme çabalarının toplumumuzda yaygınlaştırılması oluşturmaktadır. Çoğulcu, katılımcı, çağı yakalamış insanların ürünleri ile bütünleşmiş bir kültür politikası temellendirilmesi amaçlanmıştır.

İnsanlığın geçirdiği büyük dönüşümlerin ve değerlerin arkasındaki kavramlar "Kitap" ve "Okumak"tır. Ne görselliğin gücü, ne de iletişimin durmak bilmeyen teknolojik gelişmeleri, bu iki kavramın insanlara özgü haz duygusu nedeniyle hiçbir zaman önemini yitiremeyecek, özelliği ve önemi dünya durdukça sürüp gidecektir.

İnsanlar günlük yaşama biçimleri, dünyadaki olumlu olumsuz gelişmeler, etkileşimler, olaylar, üzüntüler ve sevinçler içinde düşünce üretip kendilerini yenileyecekler ve bu çabadan da hiçbir zaman vazgeçmeyeceklerdir.

Bütün bu somut gerçeklerin yanında, karşımızda fazla değiştiğini söyleyemeyeceğimiz diğer bir somut gerçek var. O da az okuyan bir toplum oluşumuz. 1992'yi KİTAP ve OKUMAK yılı ilan ederek bu sorunun altında yatan nedenleri araştırmak, çözüm yolları aramak, etkinlikler yapmak, okuma konusunu gündemde tutmak çabası içinde geçirdik. Kampanyalar yaptık, yarışmalar düzenledik. Kitaplarımızı ücretsiz verdik, tüm bu etkinliklerimizi yine sürdüreceğiz.

1993 yılında "KİTAP SATIN ALIN... AYDINLANIN" diyerek ikinci adımımızı atıyoruz. Yine kampanyalar, yarışmalar yoluyla insanımızı kitaba ve kitap almaya yönlendirmek amacındayız.

Geniş ufukları olan, düşünen, düşündüğünü açıklayan, görsel iletişim araçlarının verdikleriyle yetinmeyen, kültürlü insanların yaşadığı özgür ve demokratik ortamı olan, geleceğin 2000'li yılların Türkiye için bu kavramların yerleştirilmesi çok önemli. Bunun sonunda kitabı isteme, sahip olma ve bundan haz duyma duygusunun yaygınlaştığı insanların Türkiye, okuyan, yatan Türkiye, düşlenenlerin gerçekleştiği Türkiye olacaktır.

Bakanlığımız tüm bunların gerek çalışmaları sırasındaki değerlendirmeleri, gerek toplumun okuyan kitlesinin yaptırımı sonucu kitap baskı sayılarını Türkiye'nin her köşesinden istemin yoğunlaşması nedeniyle, kitap isteklisi insanımıza bir parçacık da olsa yardımcı olabilmek amacıyla yüksek tutulacaktır.

Toplumsal düşünce birikimimizi oluşturan, bu arada da ulusal kültürümüze katkıda bulunmuş olan ve fakat özel yayınevleri tarafından yayınlanmasında bilinen güçlükleri yaşayan kitapları yayınlamaya devam edeceğiz. Böylece, ulusal kültür birikimimizi yalnızca bir koruma mantığıyla değil, günümüz gereksinimlerini karşılayacak bir yaklaşımla ele almış olacağız.

Okumak ve yazmak, insanların insanca duygularının, kendi kendisiyle yalnız kalabildiği tad alma ve haz duyma anlarının yaşandığı tek alandır. İnsanlar yaşanan bu anlarının sonucunda dünyamızı süsleyen fikir ürünlerini ortaya koyuyor, yetenekli kişiler ortaya çıkıyor, hepimizin ülkemizin giderek dünyamızın malı oluyor.

Bu gerçek ve bilinç içinde kitap ve okumak somutunda başlattığımız girişimlerimizi 1993'te yine gündeme getiriyor, "KİTAP SATIN ALIN... AYDINLANIN" diyoruz.

Çoğulcu, katılımcı, demokratik yapılı, çağını yakalamış, ona içerden bakan kuşaklar olarak yetişmemizin gerçeği bu diyorum ve buna içtenlikle inanıyorum.

D. Fikri SAĞLAR
Kültür Bakanı

Ö N S Ö Z

Paleolitik Çağ'dan beri çeşitli medeniyetlere sahne olan Şanlıurfa'nın mimari eserlerinde zengin bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Büyük bir kısmı Türk-İslam devirlerine ait olmak üzere Şanlıurfa'da Dini Mimari, Mezar Mimarisi, Sosyal Yardım Yapıları, Su Mimarisi, Askeri Mimari, Ticari Yapılar ve Konut Mimarisi gibi mimarinin her şubesinden çok sayıda eser örneği bulunmaktadır.

Bu kitapta, Şanlıurfa'daki Su Mimarisi örneklerinin tamamı ele alınarak tanıtılmaya çalışılmıştır.

Türk-İslam Sanatında suya ve su tesislerine büyük önem verilmiş, dolayısıyla bu sanat içerisinde suyun ve su mimarisinin ayrı bir yeri olmuştur. Tarih boyunca bütün Türk-İslam şehirleri başta yöneticiler ve halktan hayırsever kişilerin gayretleriyle çeşme, köprü, su bendi, su kemeri, hamam ve benzeri mimari eserlerle donatılmıştır.

Kitabın hazırlanması sırasında kitabeleri okuyan değerli araştırmacı öğretmen sayın Mahmut Karakaş'a, Şanlıurfa Vakıflar Müdürlüğü arşivini incelememe fırsat veren Vakıflar Müdürü sayın Harun Ateşsal'a bu katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

Şanlıurfa gibi tarihi bir kentin mimari eserlerinin sadece küçük bir bölümünü bu kitapla tanıtarak kültür tarihimize bir nebze olsun katkıda bulunabildiysem kendimi mutlu hissedeceğim.

Cihat KÜRKCÜOĞLU

İÇİNDEKİLER

- ÖNSÖZ /VII
- I — KISACA ŞANLIURFA TARİHİ /1
- II — ŞANLIURFA MİMARLIK TARİHİ /8
- III — GİRİŞ /10
- IV — ŞANLIURFA SU MİMARİSİ /15
- 1 — KÖPRÜLER /15
- Hızmalı Köprü /15
- Millet Köprüsü /17
- Samsat Köprüsü (Eski Köprü) /18
- Hacı Kamil Köprüsü /20
- Bey Kapısı Köprüsü (Kısa Köprüsü) /21
- Bahçeler (Demirkapı) Köprüsü /22
- Cavsak Köprüsü /22
- Karaköprü /22
- 2 — ÇEŞMELER /22
- Yusuf Paşa Çeşmesi /23
- Hekim Dede Çeşmesi /23
- Kadioğlu Camii Çeşmesi /25
- Firuz Bey Çeşmesi /26
- Yıldız Meydanı Çeşmesi /27
- Haydar Ağa Çeşmesi /28
- Adile Hanım Çeşmesi /29
- Hüseyin Ferideddin Çeşmesi /31
- Hafız Süleyman Bozan Efendi Çeşmesi /32
- Şeyh Saffet Çeşmesi /33

- Şehbenderiye Camii Çeşmesi /34
Hüseyniye Çarşısı Çeşmeleri /35
Ebeler Sokak Çeşmesi /35
Yıkık Sokak Çeşmesi /36
- 3 — SEBİLLER /37
Şeyh Ebubekir Sebili /38
Firuz Bey Sebili /39
- 4 — SU KEMERLERİ — SU YOLLARI /41
Karakoyun Su Kemerleri /41
Yeraltı Su Yolları /41
- 5 — SU BENTLERİ /43
Jünstinyen Su Bendi /43
- 6 — SU TERAZİLERİ /43
- 7 — MAKSEMLER (TAKSİMİYELER) /45
- 8 — HAMAMLAR /46
Yazılı Kaynaklarda Geçen Şanlıurfa Hamamları /46
Vakfiyelerde Geçen Şanlıurfa Hamamları /48
Bey Kapısı Hamamı /48
Mencek Hamamı /49
Karaburç Hamamı /49
Denekovan (Danakvan) Hamamı /50
Halil-ür Rahman Hamamı /50
Ayaklı Hamam /51
Kuloğlu'nun Hamamı /51
Günümüzdeki Şanlıurfa Hamamları /52
Veli Bey Hamamı /52
Sultan Hamamı /54

- Keçeci Hamamı /56
Vezir Hamamı /58
Cıncıklı Hamam /60
Eski Arasa Hamamı /63
Serçe Hamamı /66
Şaban Hamamı /67
- 9 — ÇİMECEKLER /68
- 10 — KUYULAR /69
Hacı İmam Demirkol Evi Kuyusu /70
Mehmet Kandıran Evi Kuyusu /71
Eyyüp Peygamber Kuyusu /73
Ak Camii Kuyusu /74
- 11 — KARLIKLAR /75
- 12 — SU DEĞİRMENLERİ /75
Şanlıurfa Su Değirmenleri /76
Yeraltı Değirmeni /76
Eyvanlı Değirmeni /77
Tut Değirmeni /77
Kehrizbaşı Değirmeni /77
Küçük Kehrizbaşı Değirmeni /77
Boyahane Değirmeni /77
Eskici Pazarı (Pazar Değirmeni) /78
Cıncıklı Değirmeni /78
Kamışlı Değirmeni /78
Mazı Değirmeni /78
Dabbakhane Değirmeni /78
Sultanlık Değirmeni /79
Bokluca Değirmeni /79

Aşağı Bokluca Değirmeni	/79
Demirkapı Değirmeni	/79
Kaz Değirmeni	/79
Sel Değirmeni	/79
Paşabağı Değirmeni	/80
Harrankapı Paşabağı Değirmeni	/80
Yukarı Karakoyun Değirmeni	/80
Aşağı Karakoyun Değirmeni	/80
Beykapusu Karakoyun Değirmeni	/80

BİBLİYOGRAFYA /81

RESİM VE ŞEKİLLERİN LİSTESİ /82

I — KISACA ŞANLIURFA TARİHİ

1894 yılında Fransız araştırmacı Gautier'in başlattığı ve 1946'dan sonra Prof. Kılıç Kökten'in sürdürdüğü yüzeysel araştırmalardaki buluntular, Şanlıurfa ve çevresinin Paleolitik (yontmataş), dönemde (M.Ö.500.000-8.000) insan yaşantısına sahne olduğunu göstermektedir. Prof. Kılıç Kökten'in Birecik ilçesi sınırlarında bulunduğu el baltası bölgenin en eski tarihi kalıntısı olarak, yontmataş devrinde avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insanların bu sıcak ve bol çeşitli hayvan yaşamına elverişli toprakları yurt tuttuklarını göstermektedir. Atatürk Barajı göl alanında kalacak höyüklerde 1979 yılından bu yana yapılan yerli ve yabancı arkeolojik kazılarda bulunan domuz ve diğer orman hayvanları iskeletleri o devirlerde bölgenin sık bir ormanlığa sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

1964 yılında Bozova ilçesi, Gölbaşı mevkiinde yapılan arkeolojik kazılarda paleolitik dönem kalıntıları yanında neolitik dönem (M.Ö. 7250 - 5500) yerleşmelerine rastlanılmıştır. Ayrıca 1982 yılında Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğüne Bozova ilçesine bağlı Şaşkan (İğdeli) köyü yakınlarındaki Küçük ve Büyük Şaşkan höyükleri arasında kalan arazide yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulardan bu bölgenin ilk defa günümüzden 7.000 yıl önce toprağa bağlanan insanlar tarafından iskan edilmeye başlanıldığı anlaşılmaktadır.

Neolitikten sonraki ilk medeniyet evresi kalkolitik dönem (5500-3200) buluntuları; Şanlıurfa'nın Bozova ilçesine bağlı Kurban Höyük, Lidar Höyük ve Siverek ilçesine bağlı Hasek Höyük kazılarında tespit edilmiş, ayrıca aynı kazılar-

da ilk tunç çağına ait (M.Ö.3200-1800) çok sayıda değerli eserler ele geçirilmiştir.

Dicle ve Fırat arası toprakları için M.Ö. ikinci bin yıllarına ait Hitit çivi yazılı metinlerinde rastlanan ilk ad "Hur Memleketleri"dir. M.Ö. birinci bin yarısında ise, Asur vesikalarında bölgenin "Hanigalbat" adıyla anıldığı görülmektedir. Bu ad, M.Ö. 13. yüzyıl ortalarında çöken Mitanni-Hanigalbat devletinin çekirdek arazisini teşkil etmiş olmasına dayanır görünmektedir⁽¹⁾.

Mitanni Devleti'nin çökmesiyle Urfa bölgesine bir Sami kavmi olan Aramiler kitleler halinde gelip yerleşmişlerdir. Daha sonra bölgeye Asuriler hakim olmuş, bu devlet M.Ö. 610 yılında İran ve yeni Babil devletleri tarafından yıkılmış ve Urfa bölgesine (Elcezire) İranlılar hakim olmuşlardır⁽²⁾.

Büyük İskender istilası (M.Ö. 331) ve bunu izleyen Helenistik devirde Urfa tarihini belgelerle daha belirgin olarak izlemek mümkün olabilmektedir. Büyük İskender'in ölümünden sonra parçalanan imparatorluğun Urfa bölgesi Selevkosların elinde kalmıştır.

Selevkoslar devrinde Grek ve Makedonya yurtlarından Urfa bölgesine büyük oranda göçler olmuş ve bunlar eski Grek âdetlerine göre kurdukları şehirlere eski yurtlarındaki bazı mahalle ve şehirlerinin adlarını vermişlerdir⁽³⁾.

Selevkoslar M.Ö. 334'te Süryanilerin Urhai (Orhay-Urfa) kasabası üzerine EDESSA adıyla bir kent kurmuşlardır. Edessa, Makedonya'nın başkenti Aigai'nin (şimdiki Vodena) bir mahallesinin adıdır ve Urfa'ya kurucuları olan

1) Işıltan, Fikret., "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış," Şanlıurfa ve GAP sempozyumu, İst. 1988, s.58

2) Işıltan, Fikret., a.g.e. s.59

3) Işıltan, Fikret., Fikret. Urfa Bölgesi Tarihi, İst.1960, s.12

Makedonyalılar tarafından verilmiştir. Fakat yerli halk bu yabancı ismi benimsememiş ve kente Urhai demeye devam etmiştir(4).

M.Ö. 334-136 yılları arasında Urfa'da hüküm süren Selevkoslar bu bölgede Edessa'dan başka Carhae (Yeni bir plana göre düzenlenmiş Harran), Mekadonopolis (Birecik), Nikephorion (Rakka), Anthemisia (Suruç) kentlerini kurmuşlar ve buralara kendi halklarını yerleştirmişlerdir.

M.Ö. 137 yılında canlanan, bizim Eşkâniyân, Batılıların Arsakid dedikleri İran devleti, bütün Mezopotamya'yı yeniden eline geçirdi ve bu tarihten pek az sonra da Urfa'da, tarihinde ilk ve son defa olmak üzere yerel bir şehir krallığı kuruldu. Urfa dışına bile taşamamış olmasına rağmen, "Osrhoene Krallığı" adını taşıyan bu küçük devlet M.Ö. 132'de Arjaw (El'de Aryu) tarafından kurulmuştur(5).

M.S. Nisan 216'dan 242 yılına kadar Manu IX. Osrhoene Kralı ünvanını almış, ancak onun bir Roma kolonisi haline getirilmiş Edessa'da hiçbir hüküm ve nüfuzu olmamıştır. Bu krallık 242-244 yıllarında iki sene gibi kısa bir süre son defa olarak Abgar XI.nin Gordianus III. tarafından Urfa'ya hükümdar tayin edilmesiyle ihya edilmiş, fakat bu Roma imparatorunun öldürülmesi sonrasında halefi Philippus, Sasanî hükümdarı Şapur ile anlaşmayı tercih ederek Mezopotamya'yı İranlılara terketmek üzere bir anlaşma imzalamış, ancak bu anlaşma tatbik edilememiş ve Mezopotamya yine Romalıların elinde kalmıştır. Fakat bu sırada Osrhoene Krallığı kesin olarak tarihe karışmıştır (M.S. 244)(6).

4) Işıltan, Fikret., a.g.e. s.14

5) Işıltan, Fikret., "Şanlıurfa Tarihi'ne Genel Bir Bakış", Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İst. 1988, s.60

6) Işıltan, Fikret., Urfa Bölgesi Tarihi, İst. 1960, s.21

M.Ö. 132 - M.S. 244 yılları arasında 376 yıl devam eden Osrhoene Krallığı, para basacak kadar özgür ve güçlü İran devletine kafa tutamayacak kadar güçsüzdü(7).

Urfa Krallığının bütün dünyaya yayılan esas ünü Hıristiyanlıkla ilgilidir. Kral V. Abgar'ın (Kara Abgar-Büyük Abgar) M.S. 13-50 yılları arasındaki ikinci saltanat devresi Hıristiyanlık tarihi bakımından çok önemli sayılır. Bütün Hıristiyanlık âlemince meşhur olan "Abgar Efsanesi"ne göre bu zat, Hz. İsa'ya mektup yazarak Hıristiyanlığı teb'asıyla birlikte kabul ettiğini bildirmiş ve Hz İsa'yı dinini yaymak üzere Urfa'ya davet etmiştir. Bu davet üzerine Hz. İsa, yüzünü sildiği mendile çıkan mucizevi resmini havvarilerinden Addai ile birlikte Kara Abgar'a göndermiştir. Hıristiyanlık âleminde kutsal sayılan bu mendilin uzun süre Urfa'yı düşmanlardan koruduğuna inanılmış, M.S. 944 yılında Bizans imparatorunun doğudaki kuvvetlerinin komutanı Ioannes Kurkuas Urfa üzerine yürüyerek bu mucizevi resmi almayı başarmış ve onu büyük bir törenle İstanbul'a götürmüştür.

Mandilion, Hıristiyan sanatında oldukça yer tutmuş ve hayali resimleri bir çok batı müzesini süslemiştir(8).

Bu ilgi çekici efsanede kral V. Abgar'ın Hıristiyanlığı kabul etmiş olması, tarihi gerçeklere uygun değildir. Hıristiyanlığı ilk kabul eden hükümdar, aynı hanedana mensup, aynı adı taşıyan IX. Abgar'dır ve bu olay 214 yılında gerçekleşmiştir(9).

3. - 6. yüzyıllar boyunca Urfa ve bölgesi Roma'ya bağlı kaldı. Romalılar Urfa başta olmak üzere bütün şehirlerin surlarını yenileyip güçlendirdiler.

7) Işıltan, Fikret., Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İst. 1988, s.60

8) Işıltan, Fikret., a.g.e. s.61

9) Işıltan, Fikret., a.g.e. s.61

Halife Hz. Ömer (634-644) zamanında Irak orduları komutanı Sa'ad bin Ebu Vakkas'ın gönderdiği Abdullah bin Alban idaresindeki ordu 639 yılında Urfa'yı almış ve Osrhene'yi Diyar'ı Mudar adıyla Şam eyaletine bağlamıştır. İslam idaresi Urfa'daki Hıristiyan halka azami hoşgörüyü göstermiş, İslamın bu tutumu karşısında yerli halk kısa zamanda kendi arzularıyla Müslümanlığı kabul etmiştir.

Emeviler ve Abbasiler zamanında cereyan eden iç ve dış olaylar esnasında Urfa daima İslam İmparatorluğu'nda kalmış, ancak Abbasilerin dağılma yıllarında 1030 yılında Bizans hakimiyetine girmiştir.

Selçuklu Sultanı Melikşah, komutanlarından Emir Bozan'ı Urfa'nın fethine gönderdi. Emir Bozan şehri üç ay sıkı bir şekilde kuşattı. Bu şiddetli kuşatma sırasında dışarıdan yardım göremeyen şehir halkının ileri gelenleri Bozan'ın yanına giderek Urfa'yı ona teslim ettiler. (Mart/1087). Böylece Urfa Selçuklu hakimiyetine girdi⁽¹⁰⁾.

Urfa, 1098'de I. Haçlı Seferleri sırasında Prens Baudouin de Boulogne tarafından zaptedilerek Haçlı Kontluğu idaresine girmiştir.

Musul Atabeyi Nurettin Zengi 1144'te Urfa'yı alarak Haçlı Kontluğu idaresine son vermiş, onun bu hareketi II. Haçlı Seferlerinin başlamasına neden olmuştur.

Eyyübilerden Artuklulara geçen Urfa, Moğol tahribinden sonra Karayülük Osman Bey tarafından Akkoyunlu idaresine geçirilmiş, daha sonra Memlük hakimiyetine girmiş, 1516'da Mercidabık Savaşı neticesinde Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır.

10) Merçil, Erdoğan, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İst. 1988, s.54

1650 yıllarında Urfa'yı ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Urfa'dan şu şekilde bahsetmektedir.

“... Nuh tufanından sonra kurulan eski şehirlerden biri de Urfa'dır. Semud kavminden Rohay adında bir hükümdarın yapısıdır. Hz. İbrahim'i bu şehirde Nemrut ateşe attirmiştir. Hz. İsa, buraları Kayser'in idaresinde iken, gelip bir kiliseye inmiş. Onun için buraya Deyr-i Mesih derler. Havvariler burada İncili gayet hazin bir sesle okurlarmış. Onun için o makama Rehavi demişlerdir.”

“... Nihayet Emevilerden Muaviye Şam'da iken, asker gönderip burayı Rumlardan alarak İslam ülkelerine katmıştır. Sonra Abbasilerden Me'mun bir sebeple buraya gelip İbrahim Halil türbesini tamir ettirmiştir. Birçok hükümdarın eline geçtikten sonra H. 922 tarihinde Yavuz Sultan Selim Mısır'a giderken burasını Hadım Sinan Paşa almıştır.”

“... Kalenin dört tarafı gayya kuyusu gibi uçurum kayalardır. Kale kapısının iç yüzünde bir cami vardır. Urfa camileri hepsi 22 mihraptır. İbrahim Halil Camii, Hasan Padişah Camii, Pazar Camii, Dabbakhane Camii, Ahaveyn Camii ve Çakeri Camii içerisinden İbrahim Halil suyu geçerek havuz ve şadırvanları canlandırır. 67 kadar mahalle mecsidi vardır.”

“... Sekiz hamamı vardır. Çarşı ve pazarı toplam 400 dükkândır. İki bedesteni vardır. Saraçhanesi İbrahim Halil nehri kenarındadır...”(11).

XVI. yüzyıl sonlarında Karayazıcı Abdülhalim isyanı nedeniyle çok kanlı olaylara sahne olan Urfa'da karışıklık

11) Temelkuran, Tevfik Aktaş, Necati., Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İst. 1986, Cilt, 3-4, s.118-123

kısa zamanda bastırılmıştır. 1837 yıllarında Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa kenti kısa bir süre elinde tutmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine Urfa 24 Mart 1919 tarihinde İngilizler tarafından işgal edilmiş, 30 Ekim 1919 tarihinde yine İngilizler tarafından Fransızlara devredilmiştir. 11 Nisan 1920'de Fransızları kesin yenilgiye uğratan Urfalılar bu zaferlerinin anısı olarak T.B.M.M.'nin kararıyla 1984 yılında "ŞANLI" ünvanına kavuşmuşlardır.

II — ŞANLIURFA MİMARLIK TARİHİ

1894 yılında Gautier, 1946 ve 1952 yıllarında Kılıç Kökten, 1947 yılında William Brice tarafından yapılan arkeolojik araştırmalarda elde edilen buluntulardan Şanlıurfa bölgesi tarihin Paleolitik çağa kadar (M.Ö.500.000-8.000) uzandığı tespit olunmuştur.

1963 yılında İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Hallet Çambel ve Şikago Üniversitesi'nden Prof. Dr. R. Braidwood başkanlığında oluşturulan Tarih Öncesi Karma Projesi Araştırmaları, Şanlıurfa bölgesinin tarımcı köy topluluklarının en eski bölgesi olduğunu ortaya koymuştur.

Paleolitik çağın avcı ve toplayıcı göçebe insanları, Neolitik çağda (M.Ö. 7250-5500) doğa ile olan ilişkilerini kendi tarafına çevirmeyi başarıp, çevresinde var olan bitki ve hayvan cinslerinden bazılarını evcilleştirerek kendi eliyle üretir hale gelmiş ve ilk çiftçi ve çoban köylerini kurarak yerleşik düzene geçmişlerdir. Yerleşik düzene geçilmesiyle birlikte mimarlık sanatı da ilk kez neolitik çağda ortaya çıkmıştır. Moloz taşlar, kerpiç, kerpiç dolgulu ahşap, sıvanmış dallar bu çağın inşaat malzemelerini oluşturmaktadır.

Şanlıurfa'nın Hilvan İlçesi'ne bağlı Ovacık Nahiyesi, Gölüşağı (kolik) Köyü Muhtarlığı'nın Argaç (Kantara) Köyü yakınındaki NEVALAÇORİ adıyla anılan tarlada Adnan Mısır başkanlığında 1983 ve 1985 yıllarında yapılan arkeolojik kazılarda rastlanılan mimari kalıntılar neolitik çağın A keramik evresine bağlanmıştır.

Ayrıca, Bozova İlçesi'ne bağlı Şaşkan Köyü yakınındaki Küçük ve Büyük Şaşkan höyükleri arasında yer alan tarlada 1983 yılında A. Cihat Kürkçüoğlu başkanlığında yapılan kazılarda da geç neolitik döneme ait yerleşmeler tespit edilmiştir. Bu kazılarda rastlanılan mimari kalıntılar toprağın 1-2 metre altında ve birbirinden son derece uzak parçalar halinde bulunmuştur.

Şanlıurfa'daki neolitik yerleşmeye ilk defa Nevalaori ve Şaşkan'da rastlanılmış olması bu kazıların önemini daha da arttırmaktadır. Mimarlık tarihinin başlangıcı olan neolitik çağa ait bu iki yerleşme yerinden başka Şanlıurfa'da Sultantepe, Harran, Lidar, Hasek, Kurban Höyük ve avi Tarlası kazılarında kalkolitik, tunç, demir ve helenistik ağlar ile Roma, Bizans, Emevi, Fatımi, Anadolu Selçuklu, Eyyübi, Memlük ve Osmanlı devirlerine ait mimari kalıntılara rastlanılmış olması bölgenin mimarlık tarihi açısından zengin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

III — GİRİŞ

Tarihte Urfa, sularının bol olduğu bir kent olarak anlatılmaktadır. Selevkoslar Urfa'ya geldiklerinde (M.Ö. 334-136) sularının ve pınarlarının çokluğunu görmüşler ve burasını kendi memleketleri Makedonya'daki Edessa'ya benzeterek Urfa'ya "suyu bol" anlamına gelen Edessa adını vermişlerdir⁽¹²⁾.

Tarihteki su kaynaklarının büyük bir kısmı kurumuş bir durumdadır. Ancak Urfa yine de günümüzde zengin su kaynaklarına sahiptir. İl merkezindeki günümüzde mevcut başlıca su kaynakları şunlardır:

Halil-ür Rahman ve Aynzeliha Gölleri:

Şanlıurfa il merkezinde yer alan her iki gölün İbrahim Peygamber'den bu yana mevcut olduğuna inanılmaktadır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu göllerden şu şekilde bahsetmektedir:

"... Nemrud, Hz. İbrahim'i mancınık ile atmış, havadan uçarak tâ ateşin ortasına düşünce, Cenab-ı Hak'kın: "Yâ nâr künî berden ve selâmen Alâ İbrahim" emri ile İbrahim'e ateş gül bahçesi olup, ateş içinden bir hayat pınarı doğmuştur. Rabbü'l-izzetin kudret ve hikmetini göstermek için o tatlı suyun dört tarafında gül ve gülistan, sümbül ve reyhan olup, güzel sesli bülbül ve çeşitli kuşlar öterek uçarlar."

Evliya Çelebi şöyle devam eder: "... Bu ateşin yerinden çıkan hayat suyu, Halil-ür Rahman Tekkesi içinde bü-

12) Rastgeldi, Selahaddin., Edessa, Stockholm, 1971. s.1

yük bir kaynaktır ki bütün camiler, han ve hamam gibi hânedanlarla saraçhane ve debbağhaneyi sular''(13).

Halil-ür Rahman ve Aynzeliha göllerinin suları mecma-ül Bahr denilen yerde birleştikten sonra bir kanalla şehir içerisindeki cami, han, hamam ve değirmenlerden geçtikten sonra Kelleci Çayı denilen yere gelir, buradan da Hızanoğlu Camii ve Çakeri Camii'ne uğrayarak şehrin güney doğusundaki sebze bahçelerini sulamaktadır. Bu su çok yağışlı yıllarda Karakoyun suyu ile birleşerek daha doğudaki Cullap suyuna dökülür, Cullap suyu Belih suyuna, Belih suyu da Fırat'a dökülürdü.

Karakoyun Deresi :

Bu derenin suları Urfa'nın batısındaki Demircik ve Direkli vadisindeki kuyulardan çıkar, Halepli Bahçesi'nden geçerek Halil-ür Rahman Gölü'ne dökülürdü. Çok yağışlı yıllarda kabaran bu dere, Halil-ür Rahman'ın da sularını alarak şehri sel afetleriyle karşı karşıya bırakırdı.

Tarihte Dayşan Irmağı ya da Skirtos Irmağı adıyla anılan Karakoyun Deresi miladi 201 senesinin Aralık ayında, 413 senesinin Mayısında ve 525 senesinin Nisan ayında taşarak üç defa Şanlıurfa'yı tahrip etmiş ve Halepli Bahçesi yoluyla kente gelen sellerden en çok Halil-ür Rahman Gölü çevresindeki krallık sarayı ve mabedler zarar görmüştür. 525 senesindeki son sel afetinden sonra Bizans İmparatoru Jünstinyanus, kendi adıyla anılan bir su bendi yaptırarak Dayşan ırmağının Halepli Bahçesi mecramı değiştirmiş, bugün

13) Temelkuran, Tevfik-Aktaş, Necati., Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İst. 1986, Cilt, 3-4, s.122

14) Bengisu, Mustafa., Urfa İlinin Coğrafyası, Garanti Matbaası, 1968, s.46-48

Karakoyun adını verdiğimiz dereyi açtırarak ırmağı bu dereye bağlatmış ve Urfa'yı gelecek sel afetlerinden kurtarmıştır⁽¹⁵⁾.

Jünstinyanus'un yaptırdığı su bendi, günümüzde Otagar yakınında yer almakta ve halk arasında "Kaldırım" adıyla anılmaktadır.

Bugün kurumuş olan Karakoyun Deresi, 40 yıl öncesine kadar düzenli bir ırmak gibi akmaktaydı.

Direkli Suyu :

Karakoyun Deresi'nin doğduğu Direkli vadisinde bulunan bu suyun zengin bir yeraltı nehri olduğu anlaşılmıştır. Yakın zamana kadar Karakoyun Deresi'ne akan bu su, 1970 yıllarında içme suyu olarak şehre verilmeye başlanmıştır.

Dev Teşti Suyu :

Urfa şehir merkezinin kuzeybatısında, Külaflı tepesinin batı yakınındadır. 12 m. çapında, daire biçiminde küçük bir kaynak suyudur. Çevresindeki bahçeleri sulamaktadır. Ancak şimdi kurumuş bir durumdadır.

Süleyman Pınarı :

Şehir merkezinin kuzeybatısındaki bağlar arasından çıkan küçük bir kaynaktır.

Bamya Suyu :

Şehir içerisinde, stadyumun doğu yakınındaki tarladan çıkan kaynak suyudur. Bu suyun civarındaki tarlalarda Bamya ziraati yapıldığından bu ad verilmiştir. Bir zamanlar çevresi dut bahçeleriyle ünlü bir mesire yeri olan bu su günümüzde kurumuş bir durumdadır.

15) Rastgeldi, Selahattin., Edessa, Stockholm, 1971, s.29

Cavsak Suyu :

Şehrin kuzeybatı yakınındaki Cavsak Köyü'nden çıkan bu su, kendi adıyla anılan dereden geçerek Bamya Suyu ile birleşirdi. Bir kısmı şehre içme suyu olarak verilen bu su günümüzde oldukça azalmış bir durumdadır.

Kehriz Suyu :

Eski Kehriz ve Yeni Kehriz olmak üzere iki su kaynağıdır. Bunlardan Eski Kehriz çok küçüktür ve şehre yetişmez. Yeni Kehriz suyu şehrin kuzeybatısında bulunan Âşık Köyü civarındaki tepenin eteğinden doğar. Adı yeni olmasına rağmen aslında çok eski bir su olduğu bilinmektedir. Zira Karakoyun Deresi üzerindeki Bizans devrine ait su kemeri bu suyun şehre aktarılması için yaptırılmıştır.

Kehriz suyu, doğduğu kaynaktan bugünkü sağlık müdürlüğünün bulunduğu yerdeki Hazuna (hazne) denilen havuza gelir, buradan da açık kanalla Karakoyun su kemerinin üzerinden geçerek Su Meydanı'ndaki Kadioğlu Camii'nde bulunan taksimiyeye ulaşırdı. (Su meydanı adını bu taksimiyeden almıştır.) Burada taksim olunan su üç kola ayrılarak bir kolu Yusuf Paşa Camii ve Vezir Hamamı'na, bir kolu Ulu Camii, Firuz Bey Çeşmesi ve Nimetullah Camii'ne, üçüncü kolu ise bugün yıkılmış olan Kutbeddin sokaktaki Adile Hanım Çeşmesi'ne ve oradan da Sakıbiye Tekkesi Çeşmesi'ne ulaşırdı. Her üç koldan da yol üzerindeki büyük evlere su verilirdi⁽¹⁶⁾.

Suların aktığı pöhrenlerin birleşme yerlerindeki çatlaklardan kaçan suları önlemek için bazen su meydanındaki taksimiyeden saman bırakılır, saman sapları çatlakları doldurarak

16) Bu bilgi araştırmacı-yazar Adil Saraç'tan alınmıştır.

suyun zayi olmaması sağlanırdı. Ancak bu durumda suyun tadı ve rengi büyük ölçüde bozulurdu.

Ulu Camie ulaşan Kehriz Suyu, camiin son cemaat yerine H. 1194 (M. 1780) tarihinde Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından yaptırılan şadırvanda kullanılırdı. Bu şadırvanın kitabesi camiin son cemaat yerinde bulunmaktadır. Şadırvan 30-40 yıl önce bozulmuş olup fiskıyesi cami avlusundaki havuza nakledilmiştir.

Karaköprü Suyu :

Urfa'nın 5 km. kuzeyindeki Karaköprü Köyü'nden çıkarak buradaki bahçeler ile daha ilerideki Sırrın Köyü'nü sulamaktaydı. Günümüzde büyük ölçüde kurumuş bir durumdadır.

Yukarıda zikredilen suların tamamı şehir merkezine çok yakın kaynaklardır. Bunlardan başka Urfa'ya çeşitli mesafelerdeki Sancak suyu, Yukarı Koymat suyu, Gölpınar suyu, Anzeli Pınar suyu, Germuç suyu, Belih suyu, Habur çayı, Tülmen suyu, Cülmen suyu, Tatar Höyük suyu, Yarım Tepe suyu, Esemkulu suları, Kırkpınar suyu ve Köprülük suyu önemli su kaynaklarından sayılırlar.

Şanlıurfa, yeraltı su kaynakları bakımından da oldukça zengin sayılmaktadır. Bilhassa Suruç ve Harran ovalarındaki artezyenlerden elde edilen yeraltı suları tarıma büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır.

IV — ŞANLIURFA SU MİMARİSİ

1 — KÖPRÜLER

Şanlıurfa İli'nde bulunan eski köprüler hakkında İbrahim Halil Çelik tarafından Harran Dergisi'nin 20. sayısında yayımlanan inceleme bu konuda ilk örnek olması ve bütün Urfa sınırlarını kapsamaması bakımından önemlidir. Merhum Cevdet Çulpan, Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan "Türk Taş Köprüleri" adlı eserinde Urfa surlarının Harran Kapısını okuyuculara "Harran Köprüsü" olarak sunmuş ve kapı üzerindeki Eyyübiler devrine ait kitabeyi köprü kitabesi olarak tanıtmıştır⁽¹⁷⁾.

Şanlıurfa merkezindeki köprülerin büyük bir kısmı Karakoyun Deresi üzerinde yer alır. Hızmalı Köprü'den başlamak üzere Karakoyun Deresi'nin akış yönü üzerinde yer alan altı köprü şunlardır :

Hızmalı Köprü :

Karakoyun Deresi üzerinde bulunan köprülerin batıya doğru en başta olanıdır. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Köprü ayasının doğu cephesindeki kitabede 1259 (1843) tarihinde Muhammed Said adında bir zat tarafından tamir ettirildiği yazılıdır.

Halk arasındaki yaygın bir efsaneye göre, Karakoyunlu Türk Beyliği hükümdarının kızı Sakine Sultan Hacca gi-

17) Çulpan, Cevdet, Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975. s.53

derken uğradığı Urfa’da bu köprüyü yaptırmış ve yıkıldığında tekrar inşa edilebilsin diye mücevherleri ile burnunun altın hızmasını temele koydurmuştur. Bu nedenle köprü bugün “Hızmalı Köprü” adıyla anılmaktadır⁽¹⁸⁾ (Resim 1).

Resim 1 : Hızmalı Köprü, doğu cephe.

18) Uğur, M.Yaşar, “Karakoyun ve Hızmalı Köprü Hikayesi”, Harran, Sayı.7, Urfa, 1979, s.20

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen köprünün orta kısmındaki bir ayak üzerine oturan iki büyük kemerin üzerinde ayrıca iki kemer daha bulunmaktadır. Üstteki kemerler doğu cepheden bir pencere görünümünde olup yanlara doğru küçük gözlerle genişletilmiştir. Üzerindeki gizli su kanallarından bu köprünün aynı zamanda su kemeri görevini de gördüğü anlaşılmakta, eski fotoğraflardan da köprünün baş kısmında bir su terazisinin bulunduğu tespit edilmektedir.

Millet Köprüsü :

Millet Hastanesi'ne (bugünkü Devlet Hastanesi) Karakoyun Deresi üzerinden yol vermesi nedeniyle bu isimle anılan köprünün güney tarafındaki üçgen alınlıklı, kemerli giriş kapısı üzerindeki kitabede "Ali Saib Köprüsü, sene 1341 (M. 1922)" yazılıdır. Bu kitabe köprünün inşa tarihi ile ilgili olmayıp köprü çok daha eski tarihlidir. Urfa Kurtuluş Savaşında Fransızlarla yapılan son anlaşmanın bu köprü üzerinde gerçekleştirilmesi anısını yaşatmak amacıyla kitabeye o zamanın Jandarma Komutanı Yüzbaşı Ali Saib Bey'in adı yazılmıştır.

Kuzey güney yönünde uzanan köprü kesme taşlardan inşa edilmiş olup 6 yüksek ayak üzerine oturan 7 gözlüdür. Derenin her iki yamacına gelen gözler bugün toprakla dolmuş bir durumdadır. Üst kısmında sağlı, sollu olarak yer alan üzerleri korkuluk taşlarıyla örtülü su kanallarından, bu köprünün de Hızmalı Köprü gibi aynı zamanda su kemeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (*Resim 2*).

Resim 2 : Millet Köprüsü, doğu cephe.

Samsat Köprüsü (Eski Köprü) :

Şehir sularının Samsat Kapısı çıkışında yer alan ve Samsat'a yol veren bu köprü, iki gözlü olarak kesme taştan inşa edilmiştir. Samsat Kapısı ve çevresindeki surlar bugün yoktur.

1926 tarihli Urfa Salnamesinde adının "Eski Köprü" olarak geçmesi, bu köprünün Karakoyun Deresi üzerinde yer alan köprülerin en eski tarihli olduğunu düşündürmektedir. 6. yüzyılın ilk yarısında Bizans İmparatoru Jünstinyen zamanında açılan "su kanalı" (Karakoyun Deresi) ile birlikte yaptırılmış olması kuvvetle muhtemeldir (*Resim 3*).

Resim 3 : Samsat Köprüsü, batı cephe

Hacı Kamil Köprüsü :

Şanlıurfa'yı çevreleyen şehir surlarının Saray Kapısı çıkışına Urfa Valisi Ethem Bey (Paşa) zamanında Hacı Yusuf Kamil tarafından 1903 yılında yaptırılmıştır. Halk arasında anlatıldığına göre, imar işlerine büyük önem veren Ethem Paşa, Urfa eşrafından Hacı Yusuf Kamil Efendi'ye buraya yapılacak bir köprü'nün şehrin iki yakasını birbirine bağlayacağını ve bunu yaptırması halinde de tapusunu kendisinin adına vereceğini söyler. Hacı Yusuf Kamil, o zamanlar şehrin dışı sayılan bu yere yapılacak yatırımın çok masraflı ve gereksiz olacağını düşünerek bu teklifi kabul etmez. Bunun üzerine Ethem Paşa, bu işi Urfa eşrafından Kürkcüzade Mahmut Nedim Efendi'ye yaptıracaklarını, bunun da şerefine ona ait olacağını Yusuf Ziya'ya anlatınca, bu şerefi Mahmut Nedim Efendi'ye kaptırmak istemeyen Yusuf Ziya Efendi, 12.000 altın sarfederek bugünkü kendi adıyla anılan köprü-yü ve üzerindeki oteller ile dükkânları yaptırmıştır. Köprü inşaatında çalışan işçiler ve halk, bu gereksiz yatırımı yaptığı için Yusuf Ziya Efendi'den "Parasını Karakoyun'a (dereye) döken adam" olarak bahsetmişlerdir.

İki sıra halinde kalın payeler üzerinde oturan Hacı Kamil Köprüsü, Karakoyun Deresi üzerindeki köprülerin en büyüğü durumundadır. Üzerinde iki otel, çok sayıda dükkân

Yapıldığı yıllarda şehir dışında sayılan bu köprü, zamanla şehrin merkezinde kalmış, ihtiyacı karşılayamaz bir duruma geldiğinden batı tarafına 1939 yılında betonarme bir köprü yaptırılmıştır.

ve bir han bulunmaktadır. Köprüde ve üzerindeki yapılarda inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş beyaz taş kullanılmıştır (Resim 4).

Resim 4 : Hacı Kâmil Köprüsü, doğu cephe.

Bey Kapısı Köprüsü (Kıyas Köprüsü) :

Şehir sularının Bey Kapısı çıkışında yer alan ve Kıyas'a geçiş veren iki gözlü bu köprünün 6. yüzyılın ilk yarısında Samsat Köprüsü ile birlikte yaptırılmış olabileceği düşünülmektedir.

Bahçeler Köprüsü (Demirkapı Köprüsü) :

Halil'ür Rahman suyunun Karakoyun Deresi ile birleştiği yerde bulunan ve Karakoyun Deresi üzerindeki son köprü olan bu eser yakın tarihlerde inşa edilmiştir. İki gözlü olan bu köprü, eski Akçakale yolunu Urfa'ya bağlamaktaydı. Yeni yolun açılmasıyla iptal edilen bu köprünün batısına son zamanlarda daha geniş ölçüde yeni bir köprü yaptırılmıştır.

Cavsak Köprüsü :

Şanlıurfa'nın kuzeybatısından doğarak doğuya doğru akan Cavsak Çayı üzerinde yapılan bu köprü, Urfa şehir merkezinin kuzeyinde yer almaktadır. Yakın zamandaki yol genişletilmesi sırasında bu köprü beton ilavelerle genişletilerek şeklini kaybetmiştir.

Karaköprü :

Urfa'nın 5 km. kuzeyindeki Karaköprü Köyü Çayı üzerinde yer alan bu köprünün, Hoca Ahmet Mahallesi sakinlerinden Hacı Kamilzade El Hac Mehmet İbni el Hac Mehmet Kamil Bini Yahya Bini Hüseyin tarafından 1280 (1863) yıllarında yaptırıldığı 1299 (1882) tarihli Hacı Kamilzade Hacı Mehmet Efendi vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Aynı vakfiyede bu zatın Urfa-Siverek yolu üzerindeki "Hacı Kamil Köprüsü"nü de yaptırdığı kayıtlıdır.

Siyah bazalt taşından tek gözlü olarak inşa edilen Karaköprü yakınındaki köye ve altından aktığı çaya adını vermiştir.

2 — ÇEŞMELER

İslam'da "Temizlik İmandandır" hadisinden hareketle suya büyük önem verilmiştir. Anadolu'da Selçuklular döneminden başlayarak Osmanlı Dönemine kadar her şehirde cami

ve medrese cephelerine, köşe başlarına, sokak içlerine içme suyu ve temizlik ihtiyacını karşılamak amacı ile yapılan çeşmeler, esasında bir hayır eseri, bir sosyal yardım tesisi olup aynı zamanda şehirleri süsleyen mimari elemanlardır. Osmanlı mimarisinde şehirlerdeki çeşmeler meydan çeşmeleri, köşe çeşmeleri ve duvara bitişik olarak yapılan küçük çeşmeler olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Meydan çeşmeleri isminden de anlaşılacağı üzere meydanlara kurulmuş, dört taraftan görülebileceği hesaba katılmış ve mimarisi de buna göre biçimlendirilmiştir. Şanlıurfa'da meydan ve köşe çeşmeleri bulunmamaktadır. Mevcut çeşmelerin hepsi duvara bitişik olarak yapılan küçük çeşmeler grubuna girmektedir.

Ayrıca, sadece bir boru ve musluktan ibaret olan, ya da mihrap taşı şeklinde betonarme bir biçimde yapılan, ön kısmı yalıklı "Kastel" adı verilen su tesislerine yakın bir zamana kadar mahalle aralarında rastlanılmaktaydı.

Yusuf Paşa Çeşmesi :

Yusuf Paşa Camii'nin kuzey kapısında , kitabesi 1298 (1881) tarihinde şair Abdi tarafından yazılmış bir çeşme bulunmaktaydı⁽¹⁹⁾. Şair Nabi, Divanında bu çeşme ile ilgili olarak yazdığı manzumede 1120 (1708) tarihini düşürmüştür. Nabi'nin 1708 olarak tarihlediği ve daha sonra Abdi'nin 1881' de kitabe yazdığı bu çeşme bugün yerinde yoktur.

Hekim Dede Çeşmesi :

Hekim Dede Camii'nin kuzey batı köşesine bitişik olarak inşa edilmiştir. Kare planlı ve beşik tonozla örtülü çeşme

19) Alpay, Bedri., Şanlıurfa Şairleri, İst. 1986, S.14

iki cepheli olması bakımından Urfa'da tek örnektir. Güney cephesindeki ta'lik hattıyla yazılmış kitabe oldukça silik olup sadece 1120 (1708) tarihi okunabilmektedir. Çeşmenin her iki cephesi yivli ve mukarnas başlıklı köşe sütunçeleri ile süslenmiştir (*Resim 5*).

Resim 5 : Hekim Dede Çeşmesi

Kadıoğlu Camii eşmesi :

Kadıoğlu Camii avlu portalinin doğusuna bitişik olarak bulunan bu çeşmenin kitabesinden 1138 (1723) tarihinde Emencekzade lakabında bir hayırsever tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kesme taştan yapılmış zikzak kemeri Urfa'daki mimari eserler arasında tek örnektir (*Resim 6*).

Resim 6 : Kadıoğlu Camii eşmesi

Kadioğlu Camii eşmesi aynı zamanda, Karakoyun Deresi üzerindeki su kemeri vasıtasıyla gelen kehriz suyunun, çevredeki camii, hamam ve evlere dağıtımının yapıldığı “Taksimiyeye” görevini de görmekteydi.

Firuz Bey eşmesi :

Yıldız Meydanı mevkiindeki 587 (1191) tarihli Eyyübi Medresesi'nin yerine 1196 (1781) tarihinde yapılan Nakibzade Hacı İbrahim Efendi Medresesi'nin güney cephesinde yer alan bu çeşme, kitabesine göre medrese ile aynı tarihte Firuz Bey tarafından yaptırılmıştır. Kitabede, buradan kehriz su-

Resim 7 : Firuz Bey eşmesi

yunun aktığı da belirtilmiştir. Sivri kemerli çeşme nişinin üzerindeki sade taş süslemeler ve köşelerindeki sütunçeler ilgi çekicidir (*Resim 7*).

Ulu Camii'ni, eski Ömeriye Camii'ni, Ak Camii'ni, Kara Musa Camii'ni tamir ettiren, Ak Camii minaresinin kuzeyine bitişik olarak yaptırdığı sebil kitabesinde malını hayır işlerine su gibi sebil ettiği ve Urfa ayanının övdüğü bir zat olarak belirtilen Firuz Bey'in hayatı hakkında elimizde hiç bir bilgi yoktur. Eski Ömeriye Camii'ndeki bir kitabeden babasının Ali Bey adında bir zat olduğu anlaşılan Firuz Bey'in 1201 (1786) tarihinde Rakka Valisi, 1787 tarihinde de Diyarbakır Valisi olan Firuz Bey olabileceği söylenmektedir. Ulu Camii haziresindeki Germeyanoğluzade Muharrem Bey'in 1223 (1808) tarihli mezar taşında kayıtlı "Defn-i evvel sahib-i hayrat el-hac Firuz Beg sene 1223 (1808)" yazısından Firuz Bey'in adı geçen mutasarrıfla aynı mezarda yattığı tespit edilmiştir.

Şanlıurfa-Gaziantep yolunun 12. kilometresinde bulunan, halk arasında "Firuz Paşa Hayratı" olarak tanınan hayrat ve üzerini örten namazgâh, kitabesine göre 1180 (1765) tarihinde Firuz Bey tarafından yaptırılmıştır. Hayratın güney cephesinde "Sahib-ül hayrat el Hac Firuz Bey 1185", kuzey cephesinde "Amere haza sahib-ül hayrat el Hac Firuz Bey, 1185" yazılıdır.

Yıldız Meydanı Çeşmesi :

Eyyübi Medresesi'nin Yıldız Meydanı'na bakan doğu cephesinin kuzey köşesinde yer alan mihrap nişi şeklindeki bu küçük çeşmenin kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir (*Resim 8*).

Resim 8 : Yıldız Meydanı Çeşmesi

Haydar Ağa Çeşmesi :

Çakeri Camii karşısındaki bir evin kuzey cephe duvarında yer alan bu çeşme, kitabesine göre 1275 (1885) tarihinde Köroğluzadelerden Haydar Ağa tarafından yaptırılmıştır. Sivri Kemerli çeşme nişi sade ve süslemesizdir (*Resim 9*).

Resim 9 : Haydar Ağa Çeşmesi

Adile Hanım Çeşmesi :

Camii Kebir Mahallesi, Kubbe Mescit Sokak'taki Emine Yanmaztaş mülkiyetindeki evin batı cephesinde yer alan bu çeşme, 1980 yılındaki yol açım çalışmaları sırasında yıkılmış, genişletilen sokağa da 12 Eylül Caddesi adı verilmiştir (Resim 10)

Resim 10 : Adile Hanım Çeşmesi (yıkılmadan önce)

1978 yılında incelediğimiz ve fotoğraflarını çektiğimiz çeşmenin kitabesinde, 1287 (1870) tarihinde Adile Hanım tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Kitabe bugün Şanlıurfa Müzesinde muhafaza edilmektedir.

Hüseyin Ferideddin Çeşmesi :

1277 (1860) tarihinde vefat eden Hartavizade Hafız Muhammed Selim Efendi'nin kabri, Mevlid-i Halil kabristanından Dabbakhane Camii batı avlu kapısının yanındaki bugünkü yerine nakledilirken 1298 (1880) tarihinde Hüseyin Ferideddin Efendi tarafından mezarı üzerine bir türbe ve bunun batısına bitişik olarak küçük bir duvar çeşmesi yaptırılmıştır. Çeşme kitabesinde Hüseyin Efendi'nin adı geçmektedir (*Resim 11*).

Resim 11 : Hüseyin Ferideddin Çeşmesi

Hafız Süleyman Bozan Efendi Çeşmesi :

Hekim Dede Mahallesi, Akyol Sokak 52 numarada bugün ev olarak kullanılan Sivrekli Camii'nin avlu kapısının doğusunda yer alan bu duvar çeşmesinin kitabesinde, 1300 (1882) tarihinde Gömüzkade Vaiz Muhammed Efendi'nin oğlu Hafız Süleyman Bozan Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Sivri kemerli çeşme nişi sade ve süslemesizdir (*Resim 12*).

Resim 12 : Hafız Süleyman Bozan Efendi Çeşmesi

Şeyh Saffet Çeşmesi :

Ellisekiz Meydanı'ndaki Şeyh Saffet Tekkesi'nin meydana bakan batı cephesinde yer alan bu çeşmenin, Şeyh Saffet tarafından yazılan manzum kitabesinde 1309 (1891) tarihinde kendisi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Tekke duvarından dışarıya taşkın bir durumda yapılmış olan çeşme, bu şekliyle Şehbenderiye Camii çeşmesini (1909) ve daha geç tarihlere ait olan Ebeler Sokak çeşmesini etkilemiştir (*Resim 13*).

Resim 13 : Şeyh Saffet Çeşmesi

Kaval silmelerin meydana getirdiği sağır sivri kemer içerisinde mahalli dilde sakallı kemer olarak tabir edilen dilimli ikinci bir kemer bulunur. Her iki kemer arasında taşa işlenmiş palmet motifi firizi dolaşır.

şebbenderiye Camii eşmesi :

1321 (1903) tarihinde Bekir Bey tarafından yaptırılan ve 1910 yılında genişletilen şebbenderiye Camii avlusunun ku-

Resim 14 : şebbenderiye Camii eşmesi

zey duvarı cephesindeki bu çeşmenin kitabesinde, 1327 (1909) tarihinde inşa edildiği yazılıdır. İsim belirtilmemiş olmasına rağmen camii yaptıran Bekir Bey'in bu çeşmeyi de yaptırmış olması kuvvetle muhtemeldir (*Resim 14*).

Duvardan dışarıya taşkın bir şekilde yapılan çeşme, bu şeklini Şeyh Saffet Çeşmesi'nden almıştır. Kendir sıvası olarak tabir edilen kireç bir sıva ile sıvanan çeşmenin üzerinde dikkatli bakıldığında çok silik bir şekilde renkli kalem işleri görülebilmektedir.

Hüseyniye Çarşısı Çeşmeleri :

Çadırcı Pazarı ile Kazancı Pazarı arasında yer alan, kuzey güney istikametinde birbirine paralel bir şekilde çapraz tonozlarla örtülü olarak uzanan Hüseyniye çarşılarının Kazancı pazarına bakan cephesinde bulunan mihrap şeklindeki iki niş, 1870 yıllarında çarşı yapılırken çeşme olarak düşünülmüş, ancak suyu bağlanarak faaliyete geçirilmemiştir.

Ebeler Sokak Çeşmesi :

Gölbaşı Mahallesi Ebeler Sokak'taki bir evin dış cephesinde yer alan bu çeşme, Şeyh Saffet ve Şehbenderiye Camii çeşmelerinde olduğu gibi duvardan taşkın bir durumdadır. Yuvarlak kemerli çeşme nişi moloz taşlarla örülerek iptal edilmiştir. Örülen kısımda kitabenin mevcut olup olmadığı bilinmemektedir. Düzgün kesme taştan yapılmış olan bu çeşme sade ve süslemesizdir (*Resim 15*).

Resim 15 : Ebeler Sokak Çeşmesi

Yıkık Sokak Çeşmesi :

Bıçakçı Mahallesi, Yıkık Sokak'taki bir evin dış cephe duvarı hizasında yer alan bu küçük çeşmenin nişi moloz taşlarla örülerek iptal edilmiştir. Örülen kısımda kitabenin mevcut olup olmadığı bilinmemektedir. Düzgün kesme taştan yapılmış olan bu çeşmenin kemer çevresi mukarnas süslemelidir (Resim 16).

Resim 16 : Yıkık Sokak Çeşmesi

3 — SEBİLLER

Sebiller görev itibariyle çeşmelerden farklıdır. Çeşmelerde devamlı bir akarsu bulunur. Sebilde bu tesisi yaptırmanın ruhuna dua okunmasını sağlamak amacı ile şerbet nevinden içecekler dağıtan ve sebilci denilen görevliler vardır. Şerbetler sebilin kar suyunda soğutulmaktaydı. Bazı sebillerin içlerinde sebili yaptırmanın mezarı vardır.

Şeyh Ebubekir Sebili :

Ulu Camii'nin doğu avlu kapısı yakınında yer alan ve halk arasında "Şih Bekir Ziyareti" olarak bilinen türbenin, içerisinde mezar bulunan sebillerin Urfa'daki tek örneği olduğu 973 (1565) tarihli Sekkakizade Hoca Şakir İbni Hoca Halil Efendi vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Anılan vakfiye-deki; "... Şeyh Ebubekir sebildarına yevmiye üç akça tayin eyledim ve sebil-i merkumda vaz'olunan yedi adet maşrabalar üç ayda bir kalaylanıp zayi oldukta yerine avkaf-ı mez-bure gallatından maşraba konula..." cümleleri, halk arasında ziyaret olarak bilinen bu yapının aslında sebil olduğunu ve 1565 yılında mevcut bulunduğunu kesin olarak vurgulamaktadır. Sebilin inşa tarihinin bu tarihten daha eskiye dayandığı düşünülebilir.

Güney cephede yer alan iki kitabeden kemerli ve demir kafesli şerbet dağıtılan pencere üzerinde bulunanında burasının sebil olduğu belirtilerek ebced hesabı ile 1025 (1616) tarihi düşürülmüştür. Kapı üzerindeki kitabede, Şeyh Ebubekir'in yattığı bu türbenin 1132 (1719) senesinde tamir ettirildiği yazılıdır⁽²⁰⁾ (*Resim 17*).

Yaz aylarında Ulu Camii'e gidip gelen cemaate ve yoldan geçen halka Şeyh Ebubekir'in hayrına şerbet dağıtma işi zamanla terkedildiğinden burasının bir sebil olduğu unutulmuş ve içeride yatan zata dayanarak bu yapı halk arasında ziyaret olarak anılagelmiştir.

Tek kubbe ile örtülü bu küçük yapının ortasında Şeyh Ebubekir'in sandukası bulunmaktadır. Üç taraftan başka ya-

20) Karakaş, Mahmut, Şanlıurfa Kitabeleri, İst. 1986, s.11

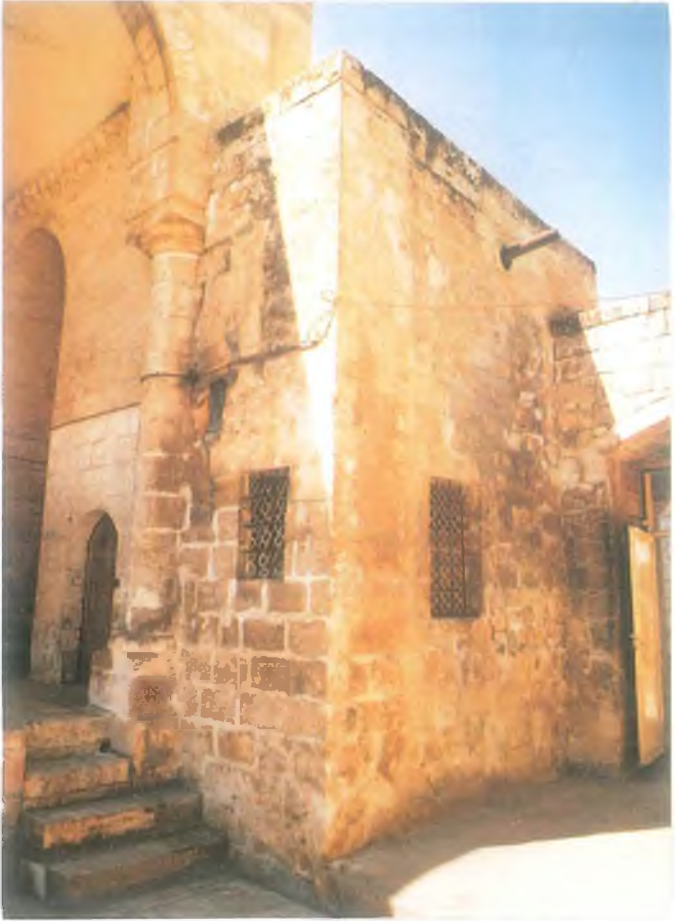

Resim 17 : Şeyh Ebubekir Sebili

pırlarla çevrili sebilin güneyindeki esas cephesi açık olup, burada şerbet dağıtılan kemerli ve demir kafesli bir pencere ve sağında da kapı bulunmaktadır.

Firuz Bey Sebili :

Ak Camii minaresinin kuzeyine bitişik bulunan hücre içerisinde yazılı kitabede burasının, malını hayır işlerine su gibi sebil eden ve Urfa ayanının övdüğü bir zat olan Firuz Bey tarafından çeşme olarak yaptırıldığı yazılıdır. Aslında burasının bir sebil olduğu, camie gelen cemaate hücrenin batısında ve kuzeyinde yer alan pencerelerden şerbet dağıtıldığı anlaşılmaktadır (*Resim 18*).

Resim 18 : Firuz Bey Sebili

Sebilin batı tarafta bulunan ve sokağa bakan penceresi üzerindeki kitabede camiin Firuz Bey tarafından tamir ettirildiği yazılmış ve ebced hesabı ile 1174 (1760) tarihi düşürülmüştür⁽²¹⁾.

4 — SU KEMERLERİ — SU YOLLARI

Karakoyun Su Kemerı :

Karakoyun Deresi üzerinde Samsat köprüsü ile Millet köprüsü arasında yer alan ve kentin kuzey yakası açıklarındaki kehriz suyunun şehre aktarılması maksadıyla yaptırılan bu eser, su kemerı mimarisinin Şanlıurfa'daki tek örneğidir (*Resim 19*) Bu kemerin, 525 senesindeki büyük sel afetinden sonra Bizans İmparatoru Jünstinyen tarafından açılan Jünstinyen Kanalı (Karakoyun Deresi) ile birlikte yaptırıldığı, 15. yüzyılda Karakoyunlular zamanında kanalın genişletilip derinleştirilmesi sırasında onarımdan geçirildiği tahmin edilmektedir. Kehriz suyu, bu kemerin güney başında bulunan su terazisi vasıtasıyla Kadioğlu Camii'ndeki taksimiyeye (maksem'e) gönderilir, buradan da çevredeki camii, hamam ve evlere dağıtılırdı.

Yeraltı Su Yolları :

Şanlıurfa'da Bizans döneminden kalma önemli bir yeraltı su yolu şebekesi bulunmaktadır. Günümüzde yapılan bazı temel hafriyatlarında bu su yollarına rastlanılmaktadır. İki insanın rahatça yürüyebileceği genişlikte tonozla örtülü bu su yollarına belli aralıklarla da kuyular açılmıştır.

50-60 yıl öncesine kadar kullanıldığı bilinen Dergah-Harran Kapı arasındaki yeraltı su yolu, Halil-ür Rahman suyunun Harran Kapısı yakınındaki Hacı Lütfullah Camii'nin

21) Karakaş, Mahmut., a.g.e. s. 40

Resim 19 : Karakoyun Su Kemerini

güneyinde bulunan selsebile gelmesini sağlardı. Bu tarihi su yolunun, 1920'li yıllarda Urfa eşrafından Nebozade Hacı İmam Efendi tarafından içine adamlar indirilerek temizletilip hizmete açıldığı halk arasında söylenilmektedir. Hacı Lütfullah Camii güneyindeki selsebile Hacı Mehmet Kamiloğlu Hacikamilzade Hacı Mehmet efendi tarafından 1299 (1882) tarihinde vakfiyede bulunulmuştur.

Ayrıca Karakoyun Deresi üzerindeki Hızmalı ve Millet köprülerinin de birer su kemeri vazifesi gördüğü, bu köprülerin korkuluk duvarları altındaki su kanallarından anlaşılmaktadır.

5 — SU BENTLERİ

Jünstinyen Su Bendi :

Suyu biriktirmekten ziyade dere yatağından kaçmasını sağlayan bu eser, 6. yüzyıl başlarında Jünstinyen tarafından açtırılan kanalla (Karakoyun Deresi) birlikte inşa edilmiştir⁽²²⁾. Büyük boyutta kesme taşlardan yapılmış kalın ve uzun bu duvara halk arasında “kaldırım” denilmektedir (*Resim : 20*).

6 — SU TERAZİLERİ

Kule halinde, sade bir mimarisi olan su terazileri, yüksek yerlere tazyikle su çıkarmak için yapılmış basit bir fizik sisteminin tatbiki olan mimari eserlerdir.

22) Segal, J.B., The Blessed City Edessa, Oxford, 1970, s.156-187

Resim 20 : Jünstinyen Su Bendi

Elimizde mevcut eski fotoğraflardan, Karakoyun su kemerinin güney tarafında yer alan ve Kadioğlu Camii'ndeki makseme su gönderen bir su terazisinin mevcut olduğunu anlamaktayız. Yine eski fotoğraflardan, Hızmalı Köprüde de bir su terazisinin bulunduğu tespit edilebilmektedir (*Resim : 21*).

Resim 21 : Hızmalı Köprü Su Terazileri (x işaretli)

7 — MAKSEMLER (TAKSİMİYELER)

Su kemerleri ve pöhrenkler vasıtasıyla şehre gelen su, bir maksemde toplanır, buradan da lüle hesabı ile şehre taksim edilirdi.

Çeşmeler bahsinde anlattığımız 1138 (1723) tarihinde Emnecekzade lakabında hayırsever bir zat tarafından yaptırılan Kadioğlu Camii çeşmesi ve yanındaki deposu aynı zamanda bir maksem vazifesi görmekteydi (*Resim : 6*).

8 — HAMAMLAR

Şanlıurfa'daki mevcut hamamların hepsi Osmanlı devrine ait olup soğukluk, ılıklik ve sıcaklık bölümlerinden oluşan, sadece erkek ya da kadınlara mahsus "Tek Hamamlar" planındadırlar.

Yazılı Kaynaklarda Geçen Şanlıurfa Hamamları :

Süryani tarihçi Mar-Yeşua Vakayinamesinde, 497 yılında vali Aleksander'in Urfa'da "Umumi Hamam"ı yaptırdığını, 498 yılında "Yazlık Hamam"ın soğukluk bölümünün çökerek iki kişinin öldüğünü, 501 yılındaki kıtlık sırasında da valinin, Balıklı Göl'ün kuzeyindeki "Kışlık Hamam"a bağlı bazilikanın kapısını kapatarak içerisini samanla döşetip üzerine kilimler serdirerek yoksul halkı burada yatırdığını, aynı yıl çıkan salgın hastalık sırasında Büyük Kapının (Harran Kapısı) yanındaki hamamın hastalarla dolduğunu söylemektedir⁽²³⁾.

M.S. 490 yılında, Piskopos Nona tarafından Eyyüp Peygamber kuyusunun suyunun cüzzamlıları iyileştirdiği keşfedilince, buraya bir hamam yaptırılmış ve yakındaki cüzzam hastanesinin hastaları bu hamamda yıkanarak tedavi edilmeye başlanmıştır⁽²⁴⁾.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde; Paşa Hamamı, Sam-sat Kapısı Hamamı, Hacı Beg Hamamı, Cincıklı Hamam,

23) Mar-Yeşua, Vakayiname, İst. 1958, s.17, 18, 25

24) Segal, J.B., a.g.e.s.148

Arasa Hamamı, Muharrem Hamamı, Keçici Hamamı ve Meydan Hamamı olmak üzere Urfa'daki sekiz hamamın adı verilmektedir. Paşa Hamamı, bugünkü Yıldız Meydanı'nın bulunduğu yerde idi ve Eski Paşa veya Yıldız Hamamı adlarıyla anılırdı. 1958 yıllarındaki imar planı uygulamaları sırasında Vali Kadri Erdoğan tarafından yıktırılan bu tarihi yapı, Şanlıurfa'daki yeraltı hamamlarının en güzel örneklerinden idi. Hamamın yıkanma hücreleri, kurnaları ve soğukluk şadırvanı olduğu gibi halen Yıldız Meydanı'nın altında durmaktadır. H. 1137 (M. 1724) tarihli Mevlâna El Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Çelebi vakfiyesinde de adına rastladığımız Hacı Beg hamamının nerede olduğu bilinmemektedir.

Seyahatnamede geçen Samsat Kapısı Hamamı'nın bugünkü Serçe Hamamı olduğu tahmin edilmektedir. Keçici Hamamı, bugünkü Sultan Hamamı'na bitişik olan ve keçeci esnafının keçe pişirmek maksadıyla kullandığı bir hamamdır. Arasa Hamamı da, isotçu pazarı mevkiinde bugün mevcut olan Eski Arasa Hamamı'dır. Muharrem Hamamı, eskiden akarbaşı mevkiinde bulunan Arasa'nın (buğday pazarı) yanında yer almaktaydı. Cıncıklı Hamam, halen kullanılmakta ve aynı adla anılmakta olup Hızanoğlu Camii'nin doğusunda bulunmaktadır.

Seyahatnamedeki Meydan Hamamı'nın bugünkü hamamlardan birinin değişik bir ismi mi olduğu, yoksa yıkılmış başka bir hamam mı olduğu bilinmemektedir. Şanlıurfa folklorunun kaynak kişilerinden Mahmut Güzelgöz (Tenekeçi Mahmut), Meydan Hamamı'nın bugünkü Kurtuluş İlkokulu'nun yerinde bulunduğunu, çökmesiyle altında 58 ki-

şinin kalarak öldüğünü ve 58 Meydanı'nın adını bu olaydan aldığını söylemektedir.

Ayrıca, bugünkü Anadolu Lisesi yerindeki eski saraya bitişik olan Ayaklı Hamam, Balıklıgöl'den büyük yola çıkan köşede yer alan Halil-ür Rahman Hamamı, Bey Kapısı'ndaki Kara Musa Camii'nin kuzeyinde bulunan Bey Kapısı Hamamı, Kunduracı Pazarı'ndaki eski hal'in yerinde bulunan Danakvan Hamamı yakın tarihe kadar ayakta olan, bugün yerinde betonarme binalar yükselen koruyamadığımız kültür miraslarımızdan idiler.

Vakfiyelerde Geçen Şanlıurfa Hamamları :

Bey Kapısı Hamamı :

Trablusşam şehrindeki Dergah-ı Ali'nin başkapıcısı Darendeli Mehmet Ağa vakfına ait 1164 (1751) tarihli vakfiyede, bu hamamın Darendeli Mehmet Ağa'ya ait olduğu ve "İbnil Maktül Hamamı" namıyla meşhur olduğu belirtilerek sınırları şu cümlelerle anlatılmaktadır. "... Urfa şehrinde Beyzade Mahallesinde kain, kiblesi Müşerref Mescid'i, şarkı mezkur şehir kal'asının bedeni (duvarı), şimali mezkur mahallenin evleri, garbı tarikam (yol) ile mahdut, soyunacak mahalli ve halvetleri ve havuzları ve haricinde bir ikmini (külhanı) ve İbnil Maktul Hamamı nam ile meşhur mamur hamamın tamamı..." Bu tariften, söz konusu hamamın Bey Kapısı Mahallesi'ndeki Kara Musa Camii'nin kuzeyinde ve surların batısında olduğu, Kara Musa Camii'nin o zamanlar Müşerref Mescidi, Bey Kapısı Mahallesi'nin de Beyzade Mahallesi adlarıyla anıldığı anlaşılmaktadır.

Mencek Hamamı :

Emir Mencek İbni Abdullah vakfına ait 775 (1373) tarihli vakfiyede bu hamamdan şu şekilde bahsedilmektedir. “... Mezkur hamam bazı merafik ve menafi ve hukuki ihtiva etmekte olup onlar da kapu, geçit, bağlantılar ve hamam kapısındaki havuza muhtevidir. Ve bir dehlizden girilip kantaralar ve peykeler ve ayak yolunu (tuvalet) müştemildir. İkinci kapusundan soyunma yerine ve mahzenlere, peyelere, kantaralar ve akidler ve havuz bulunan yerlere girilir. Yerleri döşeli olup, sofaları ve kubbeyi havidir. Üçüncü kapusundan dehlize ve ukude ve ayak yoluna ve kubbeli peyelere girilir. Dördüncü kapısından evvelki hamama girilir. Bunun da dört sofası ve 4 geçidi vardır. Yerleri döşeli ve tuğlalı büyük bir kubbesi vardır. Beşinci kapusundan hamamın içine girilir. Bunun dahi dört sofası ve dört kemeri ve döşenmiş yeri ve havuzu ve şadırvanı ve dört mahzeni ve tuğlalı büyük kubbesi vardır. Mahzenlerin kubbeleri küçüktür. Sıcak ve soğuk su mahzenleri vardır. Bunun üzerinde bir bağlantı ve bakkırdan kazanı ve ocağı ve külhanı vardır. Bir kapı içinde geniş bir avlusu ve bu avlunun kible taraftan bir kapusu vardır.”

Vakfiyede geçen bu tariftten, Mencek Hamamı'nın kadınlar ve erkekler kısmı bitişik durumda olan “Çifte Hamamlar” tarzında inşa edilmiş büyük bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

Karaburç Hamamı :

Abbasiye vakfına ait 1108 (1696) tarihli vakfiyede, Babül Harran (Harran Kapısı) mahallesinde bulunduğu belirtilen Karaburç Hamamı'nın “beş bab hücre ve taşra kümbet ve külhanı” olduğundan söz edilmektedir.

Denekovan (Danakvan) Hamamı :

Rızvan Ahmet Paşa vakfına ait 1153 (1740) tarihli vakfiyede “Denekvan” adıyla geçen bu hamamın” kunduracı pazarındaki eski hal’in yerinde bulunduğu ve kırk yıl öncesine kadar ayakta olduğu bilinmektedir.

Halil-ür Rahman Hamamı :

Rızaiye vakfına ait 1193 (1179) tarihli vakfiyede geçen bu hamam, Balıklıgöl’den büyük yola çıkan yolun sağ köşesinde yer almaktaydı. Eski fotoğraflarından tanıdığımız bu hamam 1945 yıllarında yıktırılmıştır (*Resim 22*).

Resim 22 : Halil-ür Rahman Hamamı (Solda (x) işaretli)

Ayaklı Hamamı :

Asfalt yol üzerindeki Özen Sineması'nın karşısında yer alan ve Anadolu Lisesi yerindeki Eski Saray'a bitişik olan bu hamamı eski fotoğraflarından tanımaktayız (*Resim 23*).

Ömer Paşa'nın Kutbeddin Camii vakfına ait 1194 (1780) tarihli vakfiyesinde "saray kurbinde" bir hamamdan söz ediyor ki, bu Ayaklı Hamam olmalıdır.

Resim 23 : Ayaklı Hamam (× işaretli)

Kuloğlu'nun Hamamı :

1134 (1722) tarihli Hacı Nimetullah Bini Asker vakfiyesinde, Saraçlar çarşısı civarında bulunduğu belirtilen bu hamamın yeri tespit olunamamıştır.

Günümüzdeki Şanlıurfa Hamamları :

Şanlıurfa'da halen mevcut ve işler durumunda bulunan 7 hamamdan Sultan ve Vezir Hamamları plan bakımından tam bir benzerlik gösterirler. Cıncıklı Hamam ve Veli Bey Hamamı ılıklik kısımlarının üç bölümlü oluşuyla, Serçe Hamamı da beş eyvanlı sıcaklık bölümüyle bu iki hamamdan farklı bir plan gösterir. Şaban ve Eski Arasa Hamamları ise, ılıklik kısımlarının yanlara alınmış olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadırlar.

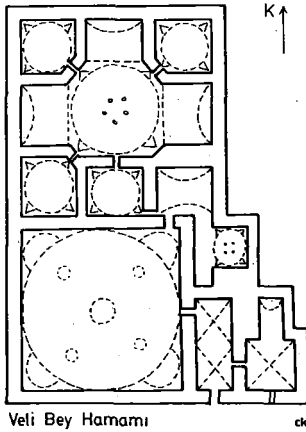
Veli Bey Hamamı :

Dabbakhane Mahallesi, Mithat Paşa Sokak'tadır. Aynı mahalle sakinlerinden Veli Bey Bin Mahmut 1105 (1693) tarihli vakfiyesinde, bu hamamı kendisinin yaptırdığını kaydederek mütevelliliğine oğlu Malkoç Beyi tayin ettiğini belirtmektedir. Hamamın giriş kapısı üzerindeki kitabesi silik olduğundan inşa tarihi hakkında bir fikir vermemektedir (*Resim 24*).

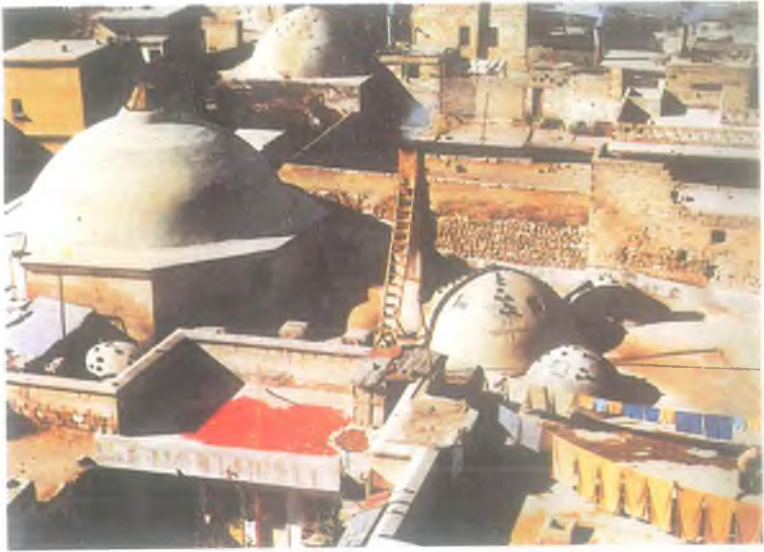

Resim 24 : Velibey Hamamı, güney cephe

Yerüstü hamamı durumunda olan Veli Bey Hamamı'na, güney cephenin doğu köşesindeki iki çapraz tonozla örtülü koridordan girilir. Bu koridorun sağ tarafına bağlı olarak çapraz tonozlu bir oda bulunmaktadır. Hamamın soyunma yeri sekizgen planlı olup tromplu büyük bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe dört pencere ve aydınlık fenerlidir. Soyunma yerinin kuzeybatı köşesinden beşik tonozlu soğukluk kısmına geçilir. Soğukluğun güney tarafında küçük bir kubbe ile örtülü tuvalet kısmı bulunmaktadır. Soğukluğun batısından kubbe ile örtülü ılıklığa, bunun kuzeyindeki bir kapıdan da sıcaklığa geçilir. Sıcaklığın, pandantifli bir kubbe ile örtülü orta mekânının doğu, batı ve güneyinde birer olmak üzere beşik tonozlu üç eyvan, kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneybatısında kubbeli birer köşe hücresi bulunur. Güneydoğu köşede bulunması gereken köşe hücresi beşik tonozlu soğukluk kısmı olarak, güney tarafta bulunması gereken eyvan ise kubbe ile örtülü ılıklık kısmı olarak değerlendirilmiştir (Şekil 1, Resim 25).

Şekil 1 : Velibey Hamamı Planı

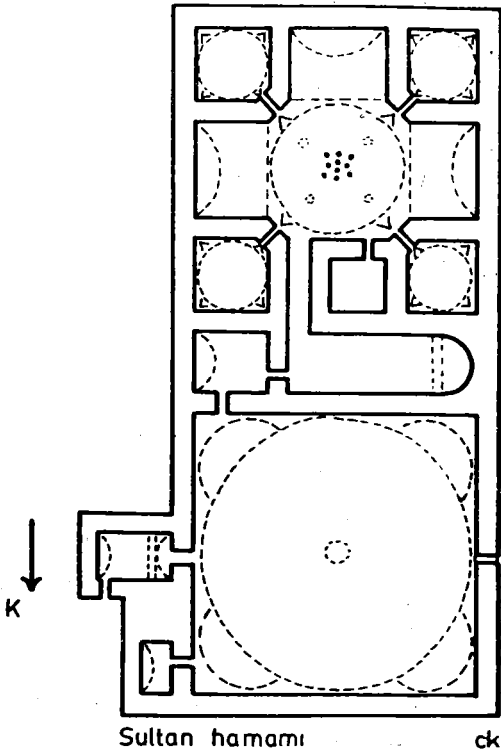

Resim 25 : Velibey Hamamı Kubbeleri

Sultan Hamamı :

Kazancı Mahallesi, Şişli Sokak'taki bu hamamın kuzey cephesindeki giriş kapısı üzerinde yer alan kitabe çok silik olduğundan ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Halk arasındaki yaygın bir söylentiye göre IV. Murat (1623-1640). Bağdat Seferi sırasında bu hamamda yıkanmış ve bu yüzden hamama Sultan Hamamı adı verilmiştir. Fakat kanaatimize göre, hamamın kuzey ilerisindeki Sultan Bey Camii'ni III. Murat Han zamanında 995 (1586) yılında yaptıran Sultan Ahmet Bey adındaki emir bu hamamı yaptırmış olmalıdır.

Kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı hamamın kuzey cephesindeki merdivenli ve beşik tonozlu girişinden soyunma kısmına inilir. Tromplu, aydınlık fenerli ve dört pencerele kasnaksız büyük bir kubbe ile örtülü olan soyunma yerinin etrafı kabinlerle çevrilidir. Soyunma yerinin kuzeydoğu köşesinde beşik tonozlu küçük bir hücre, ortasında 1,5 m. çapında etrafı süslemeli kalker taşından yapılmış bir havuz ve bunun iç kısmında fiskiye görevi gören burmalı bir curun bulunur (Şekil: 2).

Şekil 2 : Sultan Hamamı Planı

Soyunma yerinin güneydoğu köşesinden bir kapıyla aynı zamanda soğukluk görevi gören beşik tonozlu tuvalet kısmına, bunun da batı tarafından bir kapıyla ılıklik kısmına geçilir. Beşik tonozla örtülü ılıkliğin batı tarafı yarım yuvarlak olup, tonozunun üzeri aydınlık fenerlidir. Ortada küçük bir havuz bulunur.

Ilıklığın güney doğu köşesinden dar bir koridorla yıkama yeri olan sıcaklik kısmına geçilir. Sıcakliğin orta mekanı mukarnaslı pandantifli bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin üzerinde dört pencere ve dört kollu yıldız şeklinde gruplandırılmış yuvarlak havalandırma delikleri bulunur. Orta mekânın doğu, batı ve güneyinde birer olmak üzere beşik tonozlu üç eyvan, kuzeydoğu, güneydoğu, kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde birer olmak üzere pandantifli kubbelerle örtülü dört köşe hücresi bulunur. Kuzey tarafta bulunması gereken eyvanın bir bölümü giriş koridoru, diğeri bölümü ise içerisinden külhan bacasının geçtiği terleme hücresi olarak değerlendirilmiştir.

Sultan Hamamı'nın bu planı Urfa'daki 1703 tarihli Vezir Hamamı ile benzerlik göstermektedir.

Keçeci Hamamı :

Sultan Hamamı'nın doğu cephesi boyunca inşa edilen bu hamam, keçeci esnafının keçe pişirmesi maksadıyla yaptırılmıştır. Bitişigindeki Sultan Hamamı ile birlikte yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde bu hamamdan bahsetmiş olması bu tahmini daha da kuvvetlendirmektedir.

Keçeci Hamamı, beşik tonozlu soyunma yeri ve güneyine bitişik olarak bundan daha uzun boydaki keçe pişirilen sıcaklik bölümüyle kuzey güney istikametinde dikdörtgen bir

plana sahiptir. Sıcaklık bölümünün iki yanında yer alan 1 m. yüksekliğindeki sekilerde, bir kucağa sığacak şekilde katlanan ve ham tabir edilen keçeler göğüsle vurulmak suretiyle pirişilmektedir. Çevrilerek göğüsle vurulan keçelere arada bir su verilir. Hamamın sıcaklığı, su ve dövme işlemi ham keçenin yünlerinin birbirine kaynaşmasını sağlamaktadır. Bu işlem keçenin geçirdiği son merhale olup bundan sonra açık havaya serilen keçeler kurumaya terkedilir ve satışa sunulur (Resim 26).

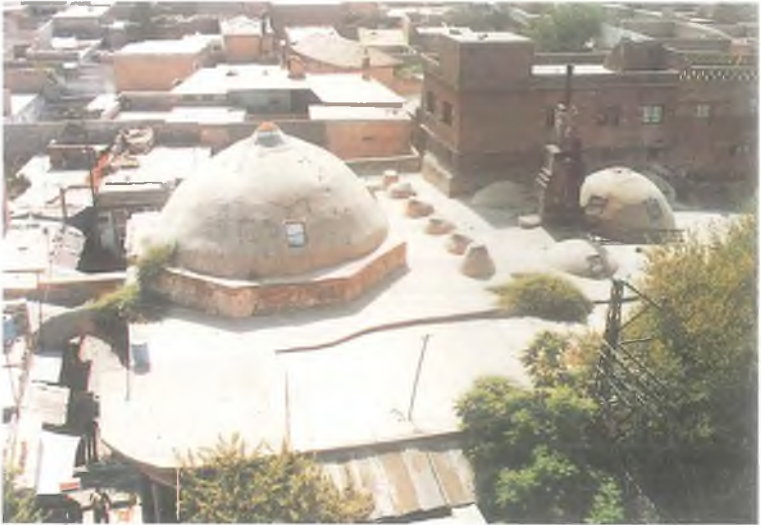
Resim 26 : Keçeci Hamamı

Vezir Hamamı :

Yuşuf Paşa Mahallesi, Sarayönü semtindeki bu hamam, 1703 tarihinde Urfa Mutasarrıfı Arapkirli Yusuf Paşa tarafından Yusuf Paşa Camii'ne vakfiye olarak yaptırılmıştır (Resim 27).

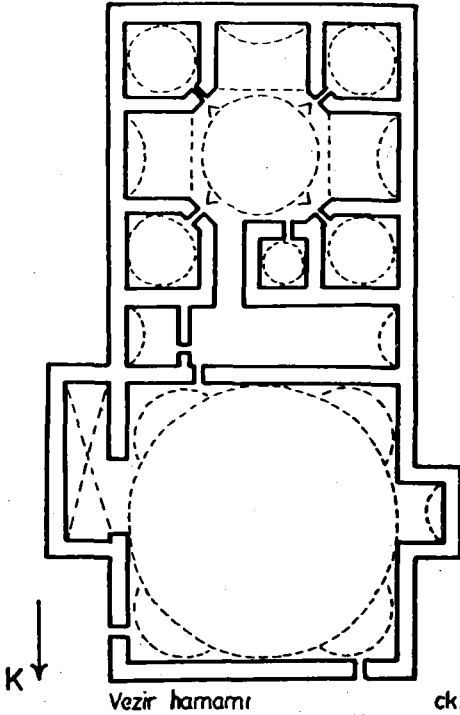
Vezir Hamamı, kuzey güney istikametinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Doğudaki kadınlar kapısından ve kuzeydeki erkekler kapısından, tromplu büyük bir kubbe ile örtülü sekizgen planlı soyunma kısmına girilir. Bu kısmın batısında beşik tonozlu, doğusunda ise çapraz tonozlu birer eyvan bulunur.

Soyunma yerinin güneyinden bir kapıyla doğu batı istikametinde beşik tonozlu örtülü ılıklik bölümüne geçilir. Ilıklığın doğu kesiminde yer alan tuvalet bölümü aynı zamanda soğukluk olarak değerlendirilmiştir.

Resim 27 : Vezir Hamamı Yukarıdan Görünüş

Ilıklık bölümünden, ince uzun bir koridorla esas yıkanma yeri olan sıcaklık bölümüne geçilmektedir. Orta bölümün üzeri pandantifli bir kubbe ile örtülü olan sıcaklığın, doğu, batı ve güneyinde birer olmak üzere beşik tonozlu üç eyvan; kuzeydoğu, güneydoğu, kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde ise birer köşe hücresi bulunur. Köşe hücrelerinin üzeri pandantifli kubbelerle örtülüdür. Sıcaklığın kuzey tarafında bulunması gereken eyvanın bir bölümü, Sultan Hamamı'nda olduğu gibi giriş koridoru, diğer bölümü ise içerisinden külhan bacasının geçtiği terleme hücresi olarak değerlendirilmiştir (Şekil: 3).

Şekil 3 : Vezir Hamamı Planı

Vezir Hamamı, Urfa'daki hamamlar arasında sadece Sultan Hamamı ile plan bakımından benzerlik gösterir. Her iki hamam arasındaki tek fark, Sultan Hamamı'nın bir yer altı hamamı olmasına karşılık, Vezir Hamamı yer üstü hamamıdır.

Cıncıklı Hamam:

Karaburç Mahallesi, Hızanoğlu Sokak'taki Hızanoğlu Camii'nin doğusuna inşa edilmiş olan bu hamamla camii arasından bir sokak geçmektedir. Camii ve hamam, sokak üzerinden atılmış payanda kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Cıncıklı Hamam'm kitabesi bulunmadığından ne zaman yapıldığı bilinmemekte, ancak 1729 tarihinde tamir görmüş olan Hızanoğlu Camii ile aynı tarihlerde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde bu hamamdan bahsetmiş olması, yapının 17. yüzyılın ikinci yarısı başlarında mevcut olduğunu göstermektedir (*Resim: 28-29*).

Doğu batı istikametinde uzanan dikdörtgen planlı bir yeraltı hamamı özelliği gösteren hamamın, sıcaklık kısmı dikdörtgen ekseninden biraz doğuya kaymış bir durumdadır. Hamamın batı cephesinin güney köşesindeki kapı ile tromplu büyük bir kubbenin örttüğü sekizgen planlı soyunma kısmına girilir. Kubbe kasağı sekizgendir. Soyunma yerinin güney tarafında beşik tonozlu bir eyvan bulunmaktadır.

Soyunma yerinin doğu tarafından bir kapıyla, tuvalet, su deposu ve soğukluğun bulunduğu üç kubbeli bir bölüme geçilir. Soğukluk kubbesinin güneyindeki beşik tonozlu bölümde yer alan mukarnaslı mihrap "Şeyh Muhammed Ziyareti" olarak bilinmektedir.

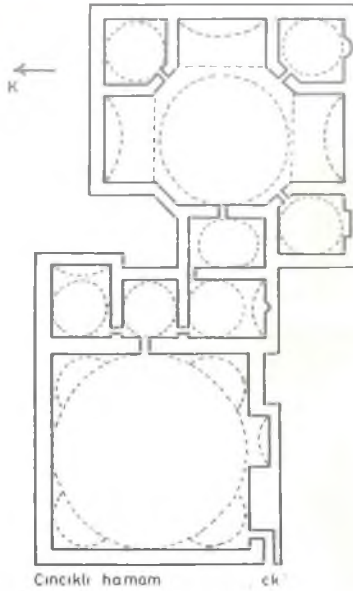
Soğukluk kısmından doğuya doğru bir kapıyla tek kubbeli ılıklığa, buradan da sıcaklık kısmına geçilir. Sıcaklığın orta bölümü mukarnaslı pandantifli büyük bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeli orta mekanın kuzey, güney ve doğusunda beşik tonozlu üç eyvan, kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı köşelerinde kubbelerle örtülü üç köşe hücresi bulunmaktadır (Şekil 4).

Resim 28 : Cincikli Hamam Yukarıdan Görünüş

Resim 29 : Cincikli Hamam, Batı Cephedeki Pencereden Detay

Şekil 4 : Cincikli Hamam Planı

Eski Arasa Hamamı :

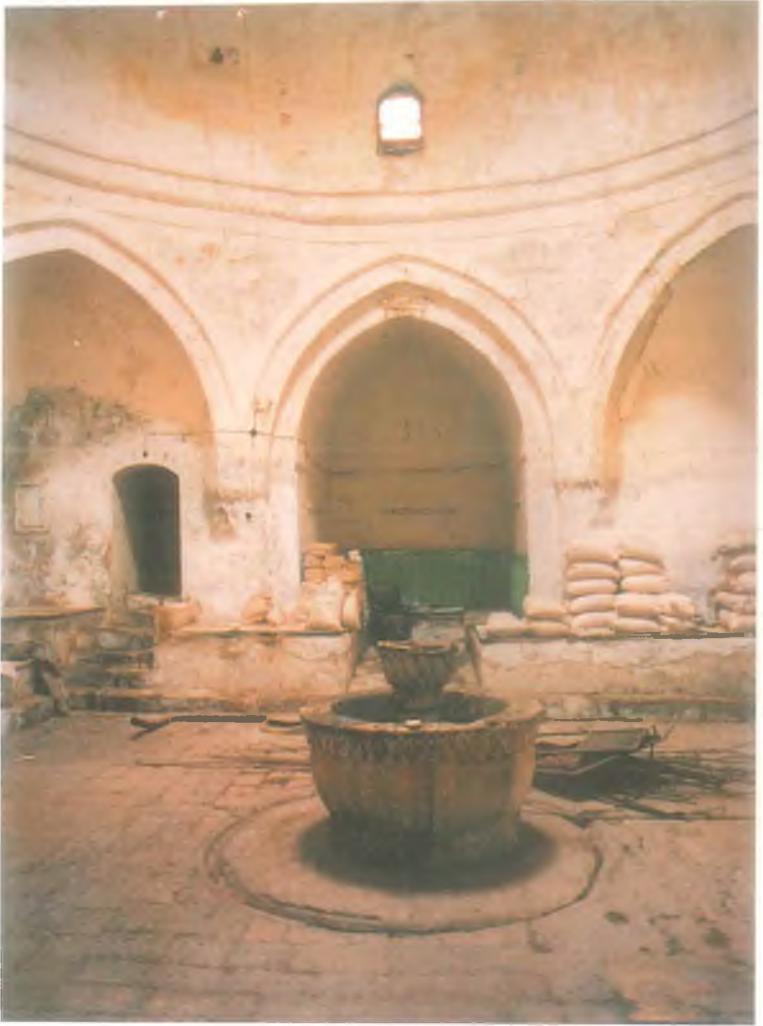
İsoçu pazarı mevkiindeki bu yeraltı hamamının kuzey ve güneyindeki merdivenli kapılarla soyunma kısmına inilmektedir. Tromplu, aydınlık fenerli ve sekizgen kasnaklı büyük bir kubbe ile örtülü soyunma yerinin kuzeyinde, beşik tonozlu bir eyvan, ortasında dilimli gövdeli ve fiskiyeli küçük bir havuz bulunur (*Resim 30, 31*).

Soyunma yerinin kuzeydoğu köşesinden bir kapıyla beşik tonozla örtülü tuvalet ve soğukluk kısmına, bunun güneyinden yine beşik tonozla örtülü ılıklik kısmına geçilir. Ilıklığın doğusundan beşik tonozlu bir koridor sıcaklik kısmına açılmaktadır. Orta mekanı kubbe ile örtülü sıcaklığın her köşesinde birer hücre, doğu, batı ve güney tarafında da birer eyvan bulunur. Köşe hücrelerinin üzerleri kubbe, eyvanların üzeri beşik tonozlarla örtülüdür (*Şekil 5, Resim 32*).

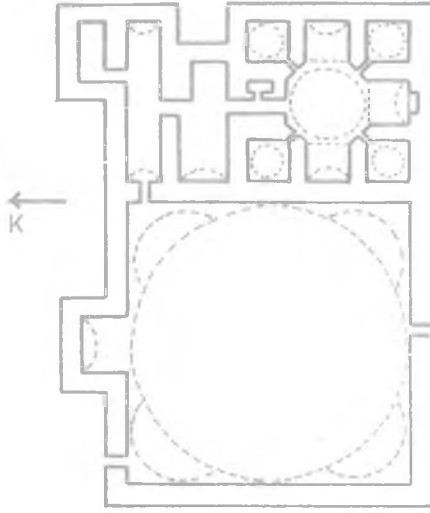
Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmeyen bu hamamın adının Evliya Çelebi Seyahatnamesinde geçmesi, yapının 17. yüzyılda mevcut olduğunu göstermektedir.

Resim 30 : Eski Arasa Hamamı

Resim 31 : Eski Arasa Hamamı Soğukluk Bölümü

Eski Arasa hamamı çk.

Şekil 5 : Eski Arasa Hamamı Planı

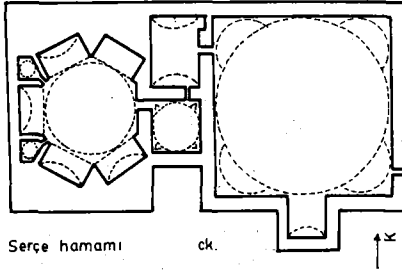

Resim 32 : Eski Arasa Hamamı Yıkama Hücrelerinden

Serçe Hamamı :

Su Meydanı mevkiindeki bu yeraltı hamamının kitabesi bulunmadığından kesin olarak inşa tarihini söylemek mümkün olmamaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde geçen "Samsat Kapısı Hamamı" nın bu hamam olduğu tahmin edilmektedir.

Hamama doğu cephedeki kapıdan girilmekte ve merdivenlerden inildikten sonra soyunma kısmına geçilmektedir. Tromplu ve aydınlık fenerli büyük bir kubbe ile örtülü olan soyunma yerinin güneyinde, son zamanlarda beton bölme ile bölünerek üzerine dükkân yapılmış olan beşik tonozlu bir eyvan bulunur. Soyunma yerinin kuzeybatı köşesinden bir kapıyla içerisinde tuvaletin de bulunduğu beşik tonozlu soğukluk kısmına geçilir. Sokukluğun güneyinden, pandantifli bir kubbe ile örtülü ılıklığa, bunun kuzeybatı köşesinden altıgen planlı ve orta kısmı tek kubbe ile örtülü sıcaklık kısmına geçilir. Orta mekanın giriş kenarı hariç diğer beş kenarında beşik tonozlu birer eyvan yer almaktadır. Hamam beş eyvanlı bu sıcaklık bölümüyle Urfa'daki diğer tüm hamamlardan ayrı bir özellik göstermektedir. Eyvanlardan girişin sağında bulunanının şekli sonradan bozulmuş ve buraya betonarme kabinler yapılmıştır. Girişin karşısına gelen eyvanın sağında ve solunda kubbe ile örtülü birer yıkanma hücresi bulunmaktadır(Şekil 6).

Şekil 6 : Serçe Hamamı Planı

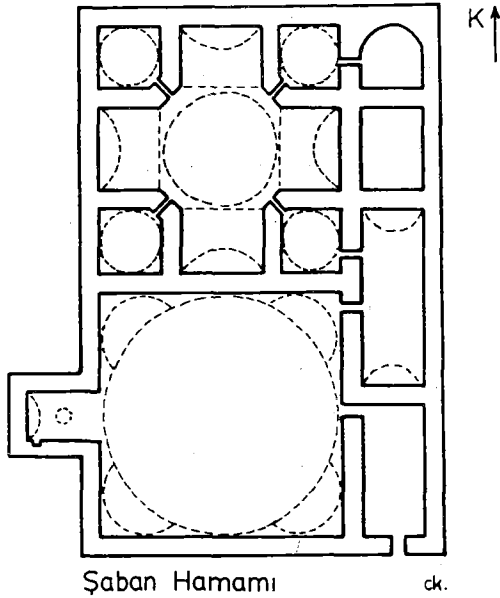
Şaban Hamamı :

Kazancı pazarındaki bu hamamın kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. 1181 (1767) tarihli Kaz-zaz Mehmet Çelebi İbni Abdullah vakfiyesinde bu hamamdan “Şaban Efendi Hamamı” adıyla bahsedilmiş olması yapının 18. yüzyıl ortalarında mevcut olduğunu göstermektedir. 5 Şaban 1278 (5 Şubat 1862) tarihli bir belgede geçen “Şaban Efendi Vakfı”na ait olduğu tahmin edilmektedir⁽²⁵⁾.

Bir yeraltı hamamı olan Şaban Hamamı’na güneydoğu köşeden girilmekte ve merdivenli bir inişten sonra soyunma kısmına geçilmektedir. Soyunma yerinin üzerini örten tromplu kubbe, aydınlık fenerli ve beş pencereslidir. Soyunma yerinin batısında beşik tonozlu ve aydınlık fenerli bir eyvan bulunmaktadır.

Soyunma yerinin kuzeydoğu köşesindeki trompun altındaki bir kapı ile beşik tonozla örtülü tuvalet ve soğukluk kısmına girilmekte, buradan da sıcaklığın güneydoğu köşe hücresi durumunda olan tek kubbeli ılıklik kısmına geçilmektedir. İlıklikın kuzeybatı köşesindeki kapı, orta mekanı mukarnaslı pandantifli bir kubbe ile örtülü sıcaklık kısmına açılır. Sıcaklığın doğu, batı, kuzey ve güney tarafında beşik tonozlu birer eyvan, köşelerinde ise tek kubbe ile örtülü hücreler bulunur. Kuzeydoğu köşedeki hücrenin doğusuna bitişik olarak yarım kubbeli ikinci bir hücre yapılmıştır. Köşe hücresi-ne bağlı ikinci bir hücre Urfa hamamlarında ilk kez burada karşımıza çıkmaktadır (*Şekil 7*).

25) Kazıcı, Ziya., “Osmanlı Belgelerine Göre Urfa’daki Vakıf Hizmetleri”, Güneydoğu Gazetesi, 1-10 Haziran, Urfa, 1988, s.3.

Şekil 7 : Şaban Hamamı Planı

9 — ÇİMECEKLER

Hamama gidecek parası bulunmayan fakir halkın gusül ihtiyacını karşılamak maksadıyla bazı camiilerin avlularına inşa edilen hücrelere Şanlıurfa ağzında “Çimecek” denilmektedir. Bir insanın iki kolunu yanlara açması halinde parmak uçlarının duvara değeceği genişlikte inşa edilen çimecekler, genellikle Halil-ür Rahman suyunun içerisinden geçtiği camii avlularında inşa edilmişlerdir. Hasan Padişah ve Hızanoğlu Camii çimecekleri ile Beykapısı’ndaki Kasarcı Pınarı çimeceği 20 yıl öncesine kadar kullanılan çimeceklerdendi. Ulu Camii avlusundaki havuzun kuzeydoğu köşesin-

de yer alan ve halen su deposu olarak kullanılan tek kubbe ile örtülü kare planlı küçük hücre esasında bir çimecek olup günümüzden 40 yıl öncesine kadar kullanıldığı söylenilmektedir (Resim 33).

Resim 33 : Ulu Camii Çimeceği

10 — KUYULAR

Su şebekesinin mevcut olmadığı yıllarda hemen hemen her Urfa evine bir kuyu açılmıştır. Düzgün bir kaya zemini- ne rastlayan kuyuların duvarları kaya olarak bırakılmış, ka- yası düzgün olmayan zeminlere açılanların duvarları kesme taşlarla örülmüştür.

Hacı İmam Demirkol Evi Kuyusu :

Camii Kebir Mahallesi Haciban Sokak, 5 numaradaki evin avlusunda yer alan bu kuyu, Urfa evlerindeki en güzel örneklerdendir. Birbirine bitişik çift sütun halindeki çıkırık taşları burmalı olup, üst kısmı bitkisel motifli, kaş kemerlidir. İki parça halindeki bilezik taşının köşelerine kum saati motifi işlenmiştir (Resim: 34).

Resim 34 : Hacı İmam Demirkol Evi Kuyusu

Mehmet Kandıran Evi Kuyusu :

Bıçakçılı Mahallesi, İşçiler Sokak, 9 numaradaki evin avlusundadır. Dört dilimli ve mukarnas başlıklı dört sütun üzerine oturan dilimli sivri kubbe, kuyunun üzerini örtmektedir. Kubbe, tek parça taşa oyulmuş dilimli kemerler üzerine oturur (*Resim 35*).

Resim 35 : Mehmet Kandıran Evi Kuyusu

Evlerdeki kuyular dışında, bazı sokaklarda halkın yararına hayır için açılan kuyulara da rastlanılmaktadır. Bugün birçoğu kapatılmış olan sokak kuyularından Kale Boynu Mahallesiindeki ünlü Cin Kuyusu beşik tonozlu minyatür eyvanı ile dikkati çeker (*Resim: 36*).

Resim 36 : Cin Kuyusu

Kazancı Pazarı'nın güneydoğusundaki Farız'ın Yokusunda yer alan Hacı Ali Ağa oğlu Kadir Ağa evindeki "Lalilik Kuyusu", suyundan içen lalilik (kekeme) çocukların dillerinin açılacağına inanılmış olması yönüyle ayrı bir önem taşımaktadır. H.1137 (M. 1724) tarihli Mevlâna el Hac Ab-

durrahman Efendi Bin Mustafa Çelebi vakfiyesinde; Hüseyin Paşa'nın kalede bir su kuyusu olduğundan ve Harran Kapıdan dışarıda Abdurrahman Bin Avf Hazretleri'nin türbesi yolu üzerinde (şehir haricinde) "Kızılıkuyu" dan sözedilmektedir.

Eyyüp Peygamber Kuyusu :

Eyyüp Peygamber Camii avlusunda yer alan bu kuyudaki suyun Kuran'ı Kerim'in "(Kendisine): "-Ayağıyla yer vur." dedik. İşte hem yıkanacak, hem içecek serin bir su. (Yıkan ve iç, yorgunluğun ve hastalığın geçsin)" ayeti kerimesinde geçen su olduğuna ve Hz. Eyyüp (a.s.)ın bununla yıkanarak vücudundaki yaralardan kurtulduğuna inanılmaktadır (Resim 37).

Resim 37 : Eyyup Peygamber Kuyusu

M.S. 460 yılında piskopos Nona tarafından Eyyüp Peygamber kuyusu suyunun cüzzamlı hastaları iyileştirdiğinin keşfedilmesi üzerine buradaki cüzzam hastanesinde yatan hastalar bu kuyunun suyu ile yıkattırılarak tedavi edilmişlerdir. 1145 yılında İmameddin Zengi Urfa'ya geldiğinde Süryani kilisesinin reisi Basil Bar Şumana, Hz. İsa (a.s.)nın yüzünü silemek kendi resmini çıkarttığı mucizevi mendilinin bu kuyuya atılması hakkında Zengi'ye şunları anlatmıştır. "... Urfa'yı ziyarete gelenlerden birisi Hz. İsa'nın mendilini çalar ve cebine koyar. Kosmas Manastırı'nda geceleyen ziyaretçinin cebindeki mendil karanlıkta ışık ve nur saçmaya başlar. Yanmaktan korkan mendil hırsız, mendili Eyyüp Peygamber kuyusuna atar. Kuyudan güneş misali bir ışık çıkar, kuyunun içini dışını aydınlatır. Mendil bu şekilde bulunarak yerine iade edilir⁽²⁶⁾. (Aynı hikâye bugün halk arasında, Ulu Camii avlusunda ve camii iç mekanında yer alan iki kuyu için de söylenilmektedir.) Eyyüp Peygamberin yaralarını iyileştiren bu kuyunun şifalı suyunda, Nurettin Zengi romatizmasını geçirmek için yıkanmıştır⁽²⁷⁾.

Ak Camii Kuyusu :

Ak Camii avlusunun doğusundaki duvar içerisinde bulunan bu kuyunun önü örülerek iptal edilmiştir. Üzerindeki kitabede "Allah rızası için" 1242 (1826) tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. H. 1137 (M. 1724) tarihli Mevlâna El Hac Abdurrahman Efendi Bin Mustafa Çelebi vakfiyesinde, Ak Camii'deki su kuyusunun Şeyh Ramazan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.

26) Rastgeldi, Selahattin., a.g.e. s.28

27) Segal, J.B., a.g.e., s.250

11 — KARLIKLAR

Yazları çok sıcak geçen Urfa'da kışın yağan karlar, kent güney batısında yer alan dağlardaki mağaraların zeminlerine oyulmuş, ağız çapları 6-10 m., taban çapları 4-6 m., derinlikleri 8-15 m. arasında değişen ve dev bir huniyi andıran karlıklara basılarak saklanmakta ve yaz aylarında içme sularının soğutulmasında, dondurma yapımında kullanılmakta idi. Bazı karlıkların zeminlerinin "pur" (gevşek bir kaya türü) çıkması halinde çevreleri düzgün kesme taşlarla örülmüştür. Kaya veya taş merdivenlerle inilen karlıkların taban kısımlarına suların bir yerde birikmesini sağlamak amacıyla süzek denilen büyük çukurlar oyulmuş, arazi durumu müsait olan bazı karlıkların dipte biriken sularını dışarı atmak için kanallar yapılmıştır⁽²⁸⁾.

Şanlıurfa'da 30-40 yıl öncesine kadar kullanılan ve sayıları 20 civarında olan karlıkların başlıcaları; Zahterin Karlığı, Kel Bedo'yun Karlığı, Dip Karlık, Savuh Mağara, Sinek Yaylası, Develik, Ehber, Top Dağı ve Molla Ömer Karlığıdır. Bunlardan, iç duvarları düzgün kesme taşlardan yapılmış ve kitabesi bulunan Molla Ömer Karlığı sağlam olarak günümüze kadar gelebilmiş karlıkların en güzel örneklerindedir.

12 — SU DEĞİRMENLERİ

Eskiden Halil-ür Rahman, Kehriz ve Karakoyun suları üzerinde yer alan çok sayıdaki su değirmenlerinden günümüze pek az örnek kalabilmiştir. Mimari bakımından küçük iddiasız olan bu yapılardan Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde şu

28) Beyazgül, M.Emin., "Karlıklar", Harran, Sayı: 22, Urfa, 1983, s.16

şekilde bahsetmektedir. “Şehrin içinde ve dışında emsalsiz bir çok su değirmeni vardır. Önce Pazar değirmeni ki her gün 50 kile un öğütür. Gezilecek bir değirmendir. Duvarına güzel yazıyla şu beyiti yazdık:

Asyâb-ı felek âhır öğüdür dânemizi

Gün gelir nevbetimiz, etme a devran acele.

Öteki değirmenler şunlardır: Arasta Değirmeni, Tayyap Paşa Değirmeni, Salkı Fakih Değirmeni, Arasta Baş Değirmeni ve Kadı Değirmeni. Bunun aşağısında Debbağhane vardır ki o da güzeldir. Onlardan aşağı, “çürük su” üzerinde nice değirmenler vardır ama iyi değildir.”

Evliya Çelebi'nin yukarıda söztünü ettiği değirmenlerden bugün sadece Pazar Değirmeni ayakta. Pazar Camii'nin doğusuna bitişik olan ve Halil-ür Rahman suyu ile çalışan bu büyük değirmen halen boş ve bakımsız bir durumdadır.

1883 tarihli Halep vilayet salnamesinde Urfa merkez kazada 19'u su değirmeni, 29'u hayvan değirmeni olmak üzere toplam 48 değirmenin, 1894 tarihli salnamede ise toplam 51 değirmenin mevcut olduğu kayıtlıdır.

Şanlıurfa Su Değirmenleri⁽²⁹⁾ :

Yeraltı Değirmeni :

Mıhsımor Deresi'ne yakın olan bu değirmen Açık su'dan gelen su ile çalışırdı.

29) Karakaş, Mahmut., “Urfa Su Değirmenleri”, Harran, Sayı: 19, Urfa, 1983.

Eyvanlı Değirmeni :

Yeraltı değirmeni yakınında bulunan bu değirmenin üstünde bir eyvan ve bu eyvanın ortasında bir havuz bulunurdu. Rızvaniye Camii'nin vakfı olan bu değirmen ve çevresi mesire yeri olarak kullanılırdı.

Tut Değirmeni :

Eyvanlı Değirmeni'nin hastaneye doğru yakınındaydı. Etrafında koca dut ağaçları bulunduğu için bu ismi almıştır.

Kehrizbaşı Değirmeni :

Bu değirmen Devlet Hastanesinin yakınında ve Mahmut Nedim Efendi Konağı'nın karşısında idi.

Küçük Kehrizbaşı Değirmeni :

Bu değirmen Mahmut Nedim Efendi'nin idi.

Bu değirmenlerin hepsi küçük değirmenler olup "Açıksu" ile çalışırlardı. Ak Camii'in Vakfı olan Açıksu, yer altından gelerek değirmenlerden geçer ve Karakoyun Deresine dökülürdü.

Boyahane Değirmeni :

Halil-ür Rahman Suyu ile çalışan bu değirmen, akarbaşı mevkiindeki yeraltı çarşısı Boyahane'nin yakınındadır. Halil-ür Rahman ve Aynzeliha göllerinden çıkan su "mecme'l bahr" da birleşir (Mecme'l bahr, iki denizin toplandığı yer demektir), Hasan Padişah Camii'inden geçtiten sonra, bir kişinin rahatlıkla yürüyebileceği yeraltı tünellerinden Boyahane Değirmeni'ne gelirdi. Bu değirmen Diyarbakırlı Cemal ve İskender Paşa Vakfı'na ait idi.

Eskici Pazarı Değirmeni (Pazar Değirmeni) :

Boyahane Değirmeni'nin suyu Gümrük Hanı'ndan ve Tenekeci Pazarı'nın altından geçerek Pazar Camii'ne, oradan da Eskici Pazarı Değirmeni'ne ulaşırdı. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu değirmenden, Pazar Değirmeni adıyla bahsetmektedir. Pazar Camii'nin vakfıdır.

Cıncıklı Değirmeni :

Pazar Değirmeni'ne gelen su, yer altından bütün Eskici Pazarı'nı geçerek kelleci çayına, oradan da yine yer altından Cıncıklı Değirmeni'ne ulaşır. Bu değirmen halen çalışmakta olup Hızanoğlu Camii'nin vakfıdır.

Kamışlı Değirmeni :

Kentin güneyindeki bahçeler içerisinde yer alan bu değirmen Dergah Vakfı'nındır.

Mazı Değirmeni :

Cıncıklı Değirmeni'nden çıkan su yeraltından geçerek Horhor denilen yerde açığa çıkar, bu suyun bir kısmı bahçelerin içine giderken bir kısmı da buradaki bahçelerin kenarından geçerek Kamış ve diğer bir ismi ile Mazı Değirmeni'ne yetişir.

Ak Camii'in vakfı olan bu değirmende, bitişiğindeki dabbakhaneye derilerin temizlenmesinde kullanılan mazı öğütüldüğü ve Mazı Değirmeni adını buradan aldığı söylenmektedir.

Dabbakhane Değirmeni :

Dabbakhane'nin hemen yanında olan bu değirmen ismini buradan almıştır.

Sultanlık Değirmeni :

Dabbakhane Değirmeni yakınında bulunan ve oradan gelen su ile çalışan bu değirmenin hemen yanında kirişlerin yıkandığı bir kirişhanenin bulunduğu söylenmektedir. Der-
gah Vakfı'nıdır.

Bokluca Değirmeni :

Türk Meydanı'ndan bahçelere doğru giderken toplanan lağım suları Bokluca Değirmeni'ne gelirdi. Bu değirmen şeh-
rin pis suyu ile çalıştığı için bu ismi almıştır. Değirmen, Türk
Meydanı'ndan bahçelere giderken bu günkü Alpaslan İlko-
kulu'nun bulunduğu, eskiden kurbağa oteli dedikleri yerin
hemen yanında idi. Rızvaniye Camii'nin Vakfıdır.

Aşığı Bokluca Değirmeni :

Bu değirmen de, Sultanlık Değirmeni'nden hemen sonra
gelir. Lağım suları ile çalışır. Rızvaniye Camii'nin Vakfıdır.

Demirkapı Değirmeni :

Demirkapı denilen bu değirmen bahçelerin içindedir.
Çok büyük bir demir kapısı olduğu için bu ismi almıştır. Sul-
tanlık Değirmeni'nden çıkan su ile Aşığı Bokluca Değirme-
ni'nden çıkan kirli lağım suyunun karışmasından toplanan
su ile çalışırdı.

Kaz Değirmeni :

Bu değirmen bahçelerinin içindedir. Kışın sel kalktığı
zaman değirmen faaliyete geçirilirdi.

Sel Değirmeni :

Bu değirmen de adından anlaşılacağı gibi bizzat sel su-
yu ile çalışırdı. Bahçelerin sonunda idi.

Paşabağı Değirmeni :

Beykapısı tarafından bahçelerin yanındaki bu değirmen şehrin hemen dışındadır.

Harrankapı Paşabağı Değirmeni :

Harrankapı tarafından bahçelerin kenarında idi. Bu iki değirmen her zaman çalışmazlar, ancak kışın çalışırlardı.

Yukarı Karakoyun Değirmeni :

Eski jandarma kışlasının karşısında ve askeriye hamamının yanında idi.

Aşağı Karakoyun Değirmeni :

Bu da, bugünkü Köprübaşı denilen yerin biraz aşağısındaydı.

Beykapusu Karakoyun Değirmeni :

Beykapısında Mahmutoğlu Kulesi'nin yanında bulunurdu. Bu değirmenler Karakoyun'un sel suyu ile çalışırlardı.

BİBLİYOGRAFYA

- 1) ALPAY, Bedri., **Şanhurfa Şairleri**, İst., 1986
- 2) BENGİSİ, Mustafa., **Urfa İlinin Coğrafyası**, Garanti Matbaası, 1968.
- 3) BEYAZGÜL, M. Emin., "Karlıklar", **Harran Kültür ve Folklor Dergisi**, Sayı 22, s. 16, Urfa 1983.
- 4) ÇELİK, İbrahim Halil., "Urfa'nın Eski Köprüleri", **Harran Kültür ve Folklor Dergisi**, Sayı 20, Urfa, 1983.
- 5) ÇULPAN, Cevdet., **Türk Taş Köprüleri**, Ankara, 1975,
- 6) İŞILTAN, Fikret., **Urfa Bölgesi Tarihi**, İst., 1960.
- 7) İŞILTAN, Fikret., "Şanhurfa Tarihine Genel Bir Bakış", **Şanhurfa ve GAP Sempozyumu**, İst. 1988.
- 8) KARAKAŞ Mahmut., **Şanhurfa Kitabeleri**, İst., 1986.
- 9) KARAKAŞ Mahmut., "Urfa Su Değirmenleri", **Harran Kültür ve Folklor Dergisi**, Sayı 19, Urfa 1983.
- 10) KAZICI, Ziya., "Osmanlı Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", **Güneydoğu Gazetesi**, 1-10 Haziran 1988 sayıları, Urfa, 1988.
- 11) MAR-Yeşua., **Vakayiname**, İst. 1958.
- 12) MERÇİL, Erdoğan., "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", **Şanhurfa ve GAP Sempozyumu**, İst. 1988
- 13) RASTGELDİ, Selahaddin., **Edessa**, Stokholm, 1971.
- 14) SEGAL, J. B., **The Blessed City Edessa**, Oxford, 1970.
- 15) TEMELKURAN, Tefik-AKTAŞ, Necati., **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, İst. 1986, Cilt, 3-4.
- 16) UĞUR, M. Yaşar., "Karakoyun ve Hızmalı Köprü Hikâyesi", **Harran Kültür ve Folklor Dergisi**, Sayı 7, Urfa 1979, s.20

RESİM VE ŞEKİLLERİN LİSTESİ

- Resim 1 : Hızmalı Köprü, doğu cephe
Resim 2 : Millet Köprüsü, doğu cephe
Resim 3 : Samsat Köprüsü, batı cephe
Resim 4 : Hacı Kâmil Köprüsü, doğu cephe
Resim 5 : Hekim Dede Çeşmesi
Resim 6 : Kadıoğlu Camii Çeşmesi
Resim 7 : Firuz Bey Çeşmesi
Resim 8 : Yıldız Meydanı Çeşmesi
Resim 9 : Haydar Ağa Çeşmesi
Resim 10 : Adile Hanım Çeşmesi
Resim 11 : Hüseyin Ferideddin Çeşmesi
Resim 12 : Hafız Süleyman Bozan Efendi Çeşmesi
Resim 13 : Şeyh Saffet Çeşmesi
Resim 14 : Şehbenderiye Camii Çeşmesi
Resim 15 : Ebeler Sokak Çeşmesi
Resim 16 : Yıkık Sokak Çeşmesi
Resim 17 : Şeyh Ebubekir Sebili
Resim 18 : Firuz Bey Sebili
Resim 19 : Karakoyun Su Kemerı
Resim 20 : Jünstinyen Su Bendi
Resim 21 : Hızmalı Köprü Su Terazileri

- Resim 22 : Halil-ür Rahman Hamamı
- Resim 23 : Ayaklı Hamam
- Resim 24 : Velibey Hamamı, güney cephe
- Resim 25 : Velibey Hamamı Kubbeleri
- Resim 26 : Keçeci Hamamı
- Resim 27 : Vezir Hamamı Yukarıdan Görünüş
- Resim 28 : Cıncıklı Hamam Yukarıdan Görünüş
- Resim 29 : Cıncıklı Hamam, Batı Cephedeki Pencere-
den Detay
- Resim 30 : Eski Arasa Hamamı
- Resim 31 : Eski Arasa Hamamı Soğukluk Bölümü
- Resim 32 : Eski Arasa Hamamı Yıkama Hücrele-
rinden
- Resim 33 : Ulu Camii Çimeceği
- Resim 34 : Hacı İmam Demirkol Evi Kuyusu
- Resim 35 : Mehmet Kandıran Evi Kuyusu
- Resim 36 : Cin Kuyusu
- Resim 37 : Eyyüp Peygamber Kuyusu
- Şekil 1 : Velibey Hamamı Planı
- Şekil 2 : Sultan Hamamı Planı
- Şekil 3 : Vezir Hamamı Planı
- Şekil 4 : Cıncıklı Hamam Planı
- Şekil 5 : Eski Arasa Hamamı Planı
- Şekil 6 : Serçe Hamamı Planı
- Şekil 7 : Şaban Hamamı Planı

Şanlıurfa, mimarlık tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen Neolitik Çağ'dan bu yana çeşitli medeniyetlere sahne olması nedeniyle zengin bir kültür birikimine sahip illerimizden birisidir.

Şanlıurfa mimarisi, bütün bu medeniyetlerin birbirlerini etkilemelerinden doğan ve mimarinin her şubesinde olgun örneklerden oluşan bir zenginliğe sahiptir.

A. Cihat Kürkçüoğlu tarafından hazırlanan bu kitapta, Şanlıurfa mimarisinin Köprüler; Çeşmeler, Sebiller, Su Kemeri, Su Yolları, Su Bentleri, Su Terazileri, Maksemeler, Hamamlar, Çimecekler, Kuyular, Karlıklar ve Su Değirmenlerinden oluşan "SU" ile ilgili yapıları tarihi ve mimari özellikleri ile topluca ele alınmıştır.

ISBN 975-17-1023-5

20 000.— TL.